

Genusforskning inom kulturgeografin

– en rumslig utmaning

av Gunnel Forsberg

Genusforskning inom kulturgeografin

– en rumslig utmaning

av Gunnel Forsberg

Högskoleverket • Luntmakargatan 13 • Box 7851, 103 99 Stockholm
tfn 08-563 085 00 • fax 08-563 085 50 • e-post hsv@hsv.se • www.hsv.se

Genusforskning inom kulturgeografin – en rumslig utmaning

Utgiven av Högskoleverket 2003

ISBN 91-88874-98-2

Författare: **Gunnel Forsberg**

Kontaktperson på Högskoleverket: Maria Södling

Grafisk form: Högskoleverkets informationsavdelning, Alexander Florencio

Tryck: EO Print AB, Stockholm, juli 2005, tredje tryckningen

Tryckt på miljömärkt papper

Innehåll

Förord	5
Allt äger rum	6
En annan bild	7
En geografisk synvända	10
En kvinnlig pionjär inom kulturgeografien	12
Genusperspektiv inom kulturgeografien	14
Kvinnorna blir synliga	17
Ett epokgörande symposium	18
Internationell genusgeografi	20
Försörjning och arbetsdelning	20
Rummet som medaktör	23
En kritik mot ämnestraditionerna	24
Rummet skapar mening	26
Rummet skapar också gränser	28
Några svenska genusgeografier	30
Forskarens egen kontext	30
Kluster och spridningsmönster	32
Tidsgeografiska förklaringar – exempel från Lund	33
Social och ekonomisk genusgeografi – exempel från Uppsala	39
Mångtydiga rumsberättelser	44
Migrationsstudier och sociala villkor – exempel från Umeå	45
Upptäcktsresor och reseberättelser – exempel från Stockholm	47
Lokal utveckling och paradoxala rum – exempel från Karlstad	50
Könsmärkt planering – exempel från Göteborg och Lund	53
En hoplänkningsvetenskap	57
Avslutande ord	58
Att läsa vidare	62
Referenslista	64

Förord

”Genusforskning inom kulturgeografi” är skriven av Gunnel Forsberg, professor i kulturgeografi vid Stockholms universitet och för närvarande gästprofessor i kulturgeografi med inriktning mot genusvetenskap, vid Karlstads universitet.

Detta är den femte skrften i en serie om genusforskning som ges ut i samarbete mellan Högskoleverkets jämställdhetsråd och Nationella sekretariatet för genusforskning. Krav på genusperspektiv i utbildning och forskning möter ofta en motfråga: vad är genus och vad är genusforskning? Något givet och entydigt svar kan inte ges, eftersom det bland dem som ägnar sig åt genusforskning inte finns någon enighet om hur begreppen skall definieras. Syftet med skriftserien är att ge en orientering om genusforskning inom olika discipliner.

Genusforskning inom kulturgeografi kallas också för genusgeografi. Det handlar om hur platser och politiska och ekonomiska system påverkar varandra, hur generella mekanismer och specifika förhållanden hänger samman. Gunnel Forsberg inleder med att ge läsaren en inblick i genusgeografins teorier och avslutar med att visa hur dessa kan tillämpas i praktiken.

Vår förhoppning är att skrifterna skall väcka ett intresse för genusforskning inom olika områden.

SIGBRIT FRANKE
Universitetskansler, Högskoleverket

GUNNEL KARLSSON
Föreståndare, Nationella sekretariatet för genusforskning

BENGT WESTERBERG
Ordförande i Högskoleverkets jämställdhetsråd

Allt äger rum

Det vardagliga uttrycket att någonting ”äger rum” har en avgörande betydelse för en geograf. Det betyder enkelt uttryckt att det inte bara har betydelse när och hur vi gör någonting, utan också i vilken geografisk miljö det utförs. Det är en hel massa saker vi kan undersöka om rummet och platsen, inte minst varför en händelse sker på en viss plats eller varför en verksamhet är placerad just i en miljö och inte i en annan. En annan fråga kan vara vad det är som förenar platser som har liknande verksamheter eller där liknande händelser sker. Likaså kan uppgiften vara att besvara frågan om hur olika platser och miljöer är länkade till varandra i hierarkiska och vertikala nätverk. Kulturgeografer tar också som sin uppgift att visa hur rummet och handlingarna i rummet hänger samman.

Den rena järnmalmen och den kvalificerade stålframställningen har bidragit till att skapa det svenska välståndet. Det svenska folkhemmet utmejslades ur den ekonomiska, tekniska och sociala miljön i 1700-talets järnbruk. Det finns många bruksmiljöer kvar i Mellansverige, även om verksamheten ändrat karaktär. Värmländska Karlskoga är en av dem. Här har järn brutits och stål smitts sedan slutet av 1500-talet. Det geografiska läget, med malmrik berggrund, bra vattenvägar kring sjön Möckeln och god tillgång på skog, gjorde att Karlskoga kunde expandera och blomstra från medeltiden till sena 1900-talet. Inte att undra på att detta än idag manifesteras och hyllas genom att smederna står staty på torget.

Karlskoga är en geografisk plats, en prick på kartan. Men platsen är också något mer, en integrerad del i vår vardag. Människorna i Karlskoga är lika mycket en del av rummet som de är socialt handlande individer. Faktum är att platsen blir till genom de sociala nätverk och de handlingar som utvecklas i en viss lokal miljö.

Detta samspel mellan sociala handlingar och rum är en grundbult inom kulturgeografin och en utgångspunkt för genusgeografin¹. Genusorienterade kulturgeografer intresserar sig särskilt för hur manligt och kvinnligt organiseras på olika platser och i olika rum. Dessa kulturgeografer utgår ifrån att analyser av könmässiga förhållanden på olika platser säger något väsentligt om hur samhället i sin helhet är organiserat.

En annan bild

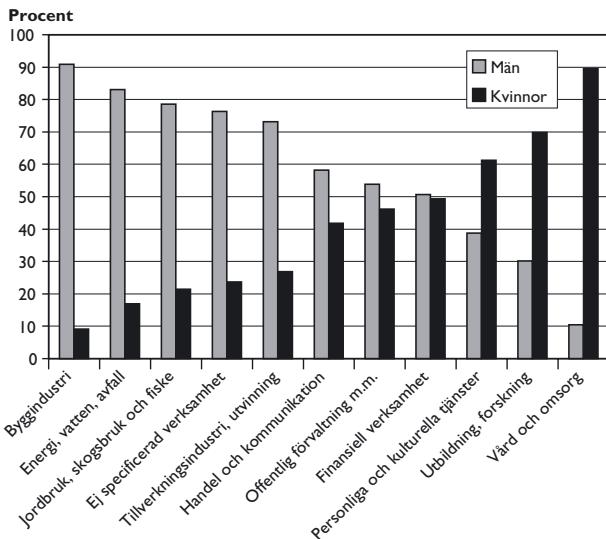
Även Karlskogas arbetsmarknad kan skildras ur ett genusperspektiv. Det är den manliga arbetaren – gruvarbetaren, smeden, skogsarbetaren – som dominerat berättelserna om Karlskoga. De har representerat gruvorna, hyttorna, kolmilorna och skogsarbetet. Denna bild består även när järnhanteringen inte längre dominerar ekonomin, varken mätt i sysselsättning eller i pengar. Berättelsen om Bergslagen ger oss bilden av stålmän.

1. I denna text har jag valt att använda ordet "genusgeografi". Det är ett val som kan diskuteras. Andra vanliga sätt att benämna inriktningen är feministisk geografi, geografi med köns- eller genusperspektiv, osv. I valet av begreppet genusgeografi, ligger det i detta sammanhang inte något ställningstagande. Begreppet genusgeografi fungerar här som en samlingsbenämning för den forskning som ser kön och genus som en viktig analytisk kategori och som problematiserar samhällets uppdelning utifrån denna kategorisering.

Men tittar vi med genuskänsliga ögon så upptäcker vi också en annan bild. Alltsedan ortens tillkomst har stadens kvinnor befunnit sig i arbete. De har funnits i den tidiga gruvbrytningen och i stålproduktionen där de tilldelats vissa speciella arbetsmoment. Hela tiden har de dessutom haft ansvar för den dagliga och generationsvisa reproduktionen – det är kvinnorna som fött och uppfostrat barnen, som odlat och lagat maten, som tvättat och skött kläderna, vårdat och pyntat hemmet.

I dagens Karlskoga kvarstår den könsmässiga arbetsdelningen. Kring senaste sekelskiftet (2000) var 45 procent av den manliga arbetskraften verksam inom tillverkningsindustrin – den enskilt största näringsgrenen för den manliga arbetskraften. På motsvarande sätt var vård och omsorg den största kvinnliga näringsgrenen. Här arbetade en tredjedel av alla förvärvsarbetande kvinnor i kommunen. Samtidigt är det intressant att notera att många kvinnor också arbetar inom tillverkningssektorn – i Karlskoga är det nära 20 procent av kvinnorna som arbetar där. Däremot är vård och omsorg inte en särskilt stor arbetsmarknad för den manliga arbetskraften. Endast tre procent av männen får sin försörjning från arbete inom denna sektor. Ser vi på arbetslivet utifrån könsfördelningen inom olika näringsgrenar framstår uppdelningen ännu klarare.² Se fig. 1:

2. www.h.scb.se/scb/bor/scbboju/cgi-bin/bj_mapp.exe/jam (2002-07-25)

Figur 1. Förvärsarbetande befolkning i Karlskoga 1999, fördelad på näringsgren och kön. Källa: SCB (www.h.scb.se/scb/bor/scbboju/cgi-bin/bj_mapp.exe/jam 2002-07-25).

Karlskoga är ett bra exempel på ett genusgeografiskt studieobjekt. Här får vi en beskrivning av den könsuppdelade arbetsmarknad som vi kan återfinna på de flesta svenska orter – och för den delen i större delen av världen. Med hjälp av empiri hämtad från en enstaka plats kan vi blottlägga ett generellt mönster, samtidigt som exemplet Karlskoga ger mönstret en specifik karaktär.

En geografisk synvända

Geografi betyder bokstavligen konsten ”att läsa jordens skrift” och kulturgeografer har följdenligt alltid haft ett speciellt intresse för människans förhållande till naturen. Begreppsparet natur och kultur har haft samma dignitet inom geografin som uppdelningen man/kvinna. Jo Little (2002) har analyserat hur vi förstår landskapet utifrån köns-mässiga termer. Det finns en traditionell syn på landskapet som kopplar samman maskulinitet med kontroll av naturen. Att tämja och övervinna den farliga vildmarken är ett välkänt tema i alltifrån berättelsen om Tarzan till våra dagars äventyrare. Bergsklättring, försrättning, ensamsegling etc. utgör olika sätt att demonstrera och bekräfta maskulinitet. Naturen får symbolisera den farliga femininiteten. Little menar t.ex. att träning av soldater i vildmarksmiljöer är ett sätt att utveckla en dominerande manlighet. Det handlar om att möta den farliga, naturliga vildmarken, ett tema som vi också kan läsa om i pojkböckernas äventyrsskildringar. Men Little menar vidare att maskuliniteten också uttrycks i det (av mannen) tämjda och kultiverade, landskapet. Båda dessa landskap symboliserar maskulinitet, menar Little. Förmågan att kontrollera naturen i både vilt och kultiverat tillstånd, ska förstås som ett uttryck för traditionell hegemonisk maskulinitet och mäns makt över kvinnor. Medan män anses resa sig över naturen, ses kvinnor som en del – inneslutna i och kontrollerade – av naturen.³

3. Såväl staden som landsbygden har analyserats utifrån kvinnors villkor. Båda miljöerna har beskrivits som delvis fängslande, delvis frigörande för kvinnor. Föreställningen om kvinnorna och den rurala idyllen analyseras t.ex. i Forsberg & Gunnerud Berg (in press).

Geografiämnet brukar uppdelas i ett antal delområden – historisk geografi, ekonomisk geografi, befolkningsgeografi, socialgeografi, stadsgeografi, politisk geografi, m.m.

Den ekonomiska geografin hjälper oss att förstå hur de ekonomiska drivkrafterna skapar rumsliga strukturer, och den historiska geografin spårar och förklarar tidigare generationers nedskrivna mönster i landskapet. Så kan t.ex. Karlskogas och andra orters ekonomiska och historiska utveckling analyseras. På motsvarande sätt studerar genusgeografer hur samhället byggts upp utifrån föreställningar om kategorierna kvinnor och män, kvinnligt och manligt.

Men ofta måste forskarna tampas mot fördomar om själva ämnet – som att genusgeografi enbart rör kvinnor; att den syftar till att sätta kvinnor på de maktpositioner som män för närvarande besitter; att målet är en omvänd sexism; att forskningen är politisk och inte vetenskaplig, osv. Detta trots att det numera finns en omfattande vetenskaplig litteratur på området, vilket borde ha undanröjt dessa vanföreställningar.

Genusforskningen kan fortfarande mötas av en kritik som är baserad på föreställningen att man ställer illegitima anspråk. Vissa menar att genusforskningen både kräver likabehandling, dvs. att alla ska behandlas lika oavsett kön, och särbehandling i form av positiv särbehandling, t.ex. när det gäller tillsättning av högre tjänster inom universiteten. Men kraven är på intet sätt oförenliga. För att kunna uppnå en situation där det är lika naturligt med kvinnliga som manliga professorer och där dessa behandlas oberoende av kön, kan det vara nödvändigt med speciella åtgärder för att bryta den mansdominerade tillsättningstradition som varit

rådande vid universiteten. Den könsuppdelade arbetsmarknaden på universitetsorter är nämligen lika utmärkande som på en bruksort som Karlskoga – och lika svår att bryta.

Ibland leder fördomar till att studenter helt enkelt undviker att välja delkurser i genusgeografi när sådana erbjuds under grundutbildningen. En del av dem tvekar eftersom de befارar att undervisningen enbart ska komma att handla om kvinnligt elände. Till sin förvåning upptäcker de som ändå läser genusgeografi att ämnet handlar om en alternativ tolkning av sociala relationer, maktstrukturer och samhällsbygge. Den genusgeografiska samhällsanalysen erbjuder en synvända.

En kvinnlig pionjär inom kulturgeografin

Även om ämnet som sådant har präglats av en stark mansdominans, var den första professorn i kulturgeografi i Uppsala en kvinna. Gerd Enequist utnämndes till professor 1949 och upprätthöll sin tjänst till 1968.⁴ För denna pionjär fanns det dock inget könsspecifikt inom ämnet kulturgeografi. Med tiden blev hon dessutom alltmer kritisk till den framväxande kvinnorörelsen som hon menade hade ”mist sina proportioner”. Däremot beundrade hon Fredrika Bremer och engagerade sig i slutet av 1940-talet mycket starkt för kvinnors rätt att få prästvigas.

Frågan om kvinnliga präster rörde vid denna tid upp många känslor. I en insändare i en av kyrkans tidningar fick Gerd Enequist följande förslag: *Professor Enequist skriver att kvinnan sliter mellan nödvändigheten att vara effektiv och*

4. Det skulle dröja nästan femtio år innan det återigen tillsattes en kvinna på en professorstjänst i geografi i Sverige.

längtan att vara kvinnlig. Hur vore det, om Gerd Enequist [...] för sin personliga del helhjärtat valde det senare?

Enequist själv var inte sen med att replikera: ... *Vad beträffar rådet till mig att avgå från min professur [...] har jag fått höra förut från högkyrkligt håll att det är mot Guds vilja att en kvinna är satt att leda mäns arbete. Det var precis detta slag av yttranden som jag väntade mig skulle dyka upp på arbetsplatser där kvinnor verkar. Tack för bekräftelsen.*⁵

5. För en vidare beskrivning av Enequist och kvinnoprästfrågan, se Forsberg 2000a.

Genusperspektiv inom kulturgeografin

Den traditionella geografin arbetade med ett abstrakt och könlöst människobegrepp och denna abstrakta människa ägnade sig huvudsakligen åt att omforma och bearbeta miljö och dess resurser. Forskningen inriktades på en analys av människans förmåga att tämja naturen och landskapet – att ”skapa rum”. Fokus låg på produktion – inte på kön, makt eller känslor.

Efterhand kom naturen och landskapet att bli föremål för genusgeografiska omtolkningar. Kritik riktades mot det dualistiska perspektiv som sätter ”den naturliga” naturen mot den ”av människan skapade” kulturen. Men den genusgeografiska kritiken gällde i lika hög grad tendensen att skildra naturen med feminina metaforer – allt tal om Moder Jord, jungfrulig mark osv. Genusgeografin kunde också visa på könsmissiga skillnader i materiella villkor och möjligheter. Inledningsvis syftade analyserna till att synliggöra kvinnors sämre villkor i förhållande till mäns villkor. Efterhand kom analyserna att på ett fruktbart sätt utsträckas till studier av andra gruppers ojämlika villkor.

Samtidigt som denna utveckling startade i början på 1970-talet, skedde ett viktigt byte av fokus: Mot slutet av 1980-talet kom genusgeografin att utveckla ett intresse för språk och symboler, parallellt med det tidigare intresset för materiella ojämlikheter mellan män och kvinnor.

Den genusgeografiska forskningen riktade tidigt in sig på relationen mellan produktion och reproduktion (två begrepp som bland annat innefattar råvaruutvinning och -bearbetning respektive mänsklig fortplantning, fostran och

vård). Produktion och reproduktion sågs som intimt sammanbundna sfärer som inte kan särskiljas, trots samhällets tendens att skilja dem åt. Den grundläggande frågeställningen för genusvetenskapen blev att problematisera uppdelningen mellan produktion och reproduktion – mellan det offentliga och det privata – samt att analysera de rumsliga konsekvenser som denna uppdelning får.

Genusgeograferna drevs också av en önskan att hitta människorna bakom dessa verksamheter och att skapa alternativ till läroböckernas perspektiv. Det var huvudsakligen kvinnliga forskare som kom att intressera sig för denna koppling mellan produktion och reproduktion och i det första skedet handlade det specifikt om att synliggöra kvinnors erfarenheter.

Samlingsnamnet för forskningsfältet som omfattade könsrelaterade frågor kom att bli *kvinnoforskning*, vilket ersatte den tidigare benämningen *jämställdhetsforskning* – ett begrepp som, menade man, inte på ett tillräckligt tydligt sätt hade markerat att jämställdheten ännu inte var uppnådd. Efterhand som nya teorier utvecklades blev benämningen feministisk forskning allt vanligare. Ambitionen var nu att i högre grad förklara och förstå, inte bara beskriva och synliggöra könsstrukturerna.

Den feministiska geografin utvecklades efter två linjer. Den ena rymde tidigt en inomvetenskaplig analys utifrån en humanistisk tradition där man sökte påvisa att obalansen mellan könen i samhället var inbyggd – men osynlig – i den geografiska världsuppfattningen. Den irländska geografen Anne Buttimer (1973) gjorde dessa grundläggande upptäckter om ämnets maskulinistiska karaktär (även om hon själv

inte använde det begreppet) – ett spår som dock skulle förbli vilande i ganska exakt tjugo år.

Istället utvecklades den feministiska geografin i västvärlden ur den ekonomiska geografin. Denna politisk-feministiska inriktning växte fram inom den kritiska samhällsgeografins tradition – och även om det har skett stora förändringar under åren så har den grundläggande frågan bestått – hur skapas och upprätthålls hierarkiska könsrelationer i en rumslig struktur?

En vanlig utgångspunkt i en genusgeografisk analys är att det – i varje given kontext – finns olika former av försörjnings- och reproduktionsmöjligheter. Det kan handla om hur resurserna på en ort eller i en stadsdel fördelas, eller om hur arbetsmarknaden på en viss plats är könsuppdelad. I den geografiska analysen är med andra ord plats och kön ihopkopplade och ömsesidigt skapade.

När det svenska kvinnliga fotbollslandslaget våren 2002 ”äntligen” fick spela på nationalarenan – Råsunda – var det knappast någon sportjournalist som missade tillfället att markera den könmässiga gränsöverträdelsen. Kvinnorna sprang bokstavligen in på männens arena, en fullsatt jublande arena. Genom att konkret beskriva vad som hände, synliggjorde medierna den symboliska kopplingen mellan rum och kön.

Den genusgeografiska forskningen i Sverige har fokus på rum, arbete och försörjning, i många fall i materiell mening, i andra sammanhang av symbolisk och diskursiv karaktär. Generellt har forskningen formulerats i opposition mot traditionell geografi samtidigt som den tagit sin utgångspunkt där.

Kvinnorna blir synliga

Genusvetenskapen är idag ett eget kunskapsområde med en utvecklad vetenskaplig teori- och metodbas⁶. Samtidigt utgör genusvetenskapen ett perspektiv utifrån vilket andra kunskapsområden kan analyseras. Inom geografin kan perspektivet användas för att analysera vad det innebär att samhällets sociala organisation är uppbyggd utifrån en föreställd olikhet mellan könen.

Ett genusperspektiv i geografi handlar följaktligen om att analysera på vilket sätt denna könsbaserade organisationsprincip är rumsligt utformad, och hur principen ger sig tillkänna genom våra rumsliga handlingar. Den bärande tanken är att rum och kön är hopkopplade, att platsen formas av hur vi handlar och samtidigt bestämmer vilken grad av frihet vi kan nå. Det geografiska perspektivet kan med andra ord på ett väsentligt sätt bidra till förståelsen av hur könsrelationerna skapas och hur de är länkade till andra former av särskiljande och maktförhållanden.

Det rumsliga sammanhanget innebär att våra handlingar och våra kunskaper om världen är ”positionerade”, dvs. kopplade till den plats där vi befinner oss. Men lika viktigt är att vi och våra platser också är länkade till andra rum – i rumsliga relationer och nätverk – regionalt, nationellt såväl som globalt. På så vis kan vi också säga något om på vilket sätt kön, klass, ras och etnicitet hänger ihop.

Antropologen Shirley Ardener (1981) har inspirerat många tidiga feministiska geografer. Hon kopplade ex-

6. Genusvetenskap kan idag läsas upp till D-nivå vid de flesta svenska universitet, och i vissa fall kan man även gå forskarutbildning i ämnet.

plicit samman könsskillnader med rumsskillnader genom att konstatera att olika rum får olika könsstämpel. Denna rumsliga organisering av kön kopplar ihop rumslig såväl som symbolisk och social ordning, vilket i sin tur medverkar till formandet av en persons könsidentitet.

Ett epokgörande symposium

Det första nordiska symposiet för genusgeografi⁷ hölls våren 1983 i Danmark. Mötet hade föregåtts av ett annat symposium för kritiska samhällsgeografer i norska Røros året innan. De kvinnliga forskare som hade presenterat könsorienterade och kvinnoorienterade uppsatser tyckte att alltför mycket tid hade gått åt till att ifrågasätta utgångspunkterna, inte innehållet, i deras alster. Motsättningarna mellan den traditionella och den feministiskt orienterade radikala geografin blev uppenbar och kvinnorna valde som en konsekvens härav att arrangera ett eget symposium kring köns- och kvinnoforskningsfrågor.

Närmare fyrtio geografer från samtliga nordiska länder deltog i Danmark. Här diskuterades både möjligheterna att anlägga ett kvinnoperspektiv på de geografiska forskningsfälten, och erfarenheterna av att vara kvinnlig forskare inom geografin.⁸

De teman som avhandlades vid detta första tillfälle var ”kvinnors arbets- och livsvillkor” (den könsuppdelade arbetsmarknadens orsaker och funktion), ”kvinnor och

7. Symposiet vände sig till ”kvinnlige geografer og kvinnoforskere”.

8. Intressant att notera är att detta behov fortfarande kvarstår. Vid senaste nationella geografmötet i Karlstad uppkom samma önskan om att bilda ett nätverk för kvinnliga geografer, inte för analysens skull utan för vardagserfarenheterna av att vara kvinnlig geograf.

fysisk planering” (villkoren för kvinnliga planerare och planeringens tendens att förstärka kvinnoförtryck) samt ”kvinnor och imperialism” (dvs. frågan om kvinnors livssammanhang i tredje världen och hur dessa underordnas inom ett kapitalistiskt system).

Ovanstående tre frågeställningar är i huvudsak fortfarande giltiga, även om forskningen sedan dess gått ifrån den ensidiga fokuseringen enbart på kvinnor och numera studeras även männens situation. Idag kan ett genusgeografiskt arbete lika väl studera en rent manlig värld i syfte att förstå hur denna bidrar till att upprätthålla uppdelningen manligt och kvinnligt, och utestängningen av kvinnor. I olika studier – antingen det handlar om arbetslivet, samhällsplaneringen eller världspolitiken – problematiseras uppdelningen mellan offentligt och privat, mellan varuproduktion och omsorg samt mellan oss och de andra. Starka beröringspunkter finns här med andra genusinriktade ämnen. Det speciella för geografin är dess betoning på rummet som både utformare och uttolkare av könsrelationerna. Genusgeografen modifierar föreställningar om en universell och allomfattande teoretisk förklaring till relationerna mellan könen.

Internationell genusgeografi

Försörjning och arbetsdelning

När de brittiska geograferna Doreen Massey och Linda McDowell publicerade sitt arbete om hur platser konstruerar kön i uppsatsen *A Woman's Place?* (1984) fick den geografiska feminismen dessutom en egen teoretisk bas. Artikeln blev en viktig milstolpe inom den feministiska geografin, deras analys återfinns också implicit eller explicit i många efterföljande arbeten. Doreen Massey⁹ hade redan tidigare gjort ett banbrytande arbete för att förklara ekonomins tendens att, i ett nationellt såväl som globalt perspektiv, skapa rumslig orättvisa och obalans. På ett övertygande sätt hade hon förklarat logiken bakom lokaliseringen av massproduktionen av vissa varor till låglöneländer. Den mogna kapitalismens massproduktion flyttade till Sydostasien eftersom där fanns en billig kvinnlig arbetskraft med ”flinka fingrar”, lämplig för enkel sammansättningstillverkning.

Det var alltså denna teori om den rumsliga arbetsdelningen som Doreen Massey vidareutvecklade tillsammans med sin kollega Linda McDowell. Genom att beskriva tre olika brittiska regioner under 1800-talet – präglade av olika näringar och som en följd därav också olika könskontrakt – kunde de visa hur ekonomi och plats skapar olika villkor för kvinnor och män¹⁰.

9. *Spatial Division of Labour*. 1984, Doreen Massey

10. Dessa författare använder inte begreppet könskontrakt. Det är ett sätt att beskriva relationen mellan könen som utvecklats inom den skandinaviska forskningen. Jag väljer ändå att använda detta här, eftersom det är ett konstruktivt sätt att formulera relationen på.

I den första regionen, ett kolgruvedistrikt i norra England, var lönearbete mycket manligt präglat – det var tungt, farligt och förbjudet för kvinnor. Här bestod kvinnornas uppgifter av matlagning, tvätt, städning, barnomsorg m.m. Skiftarbetet i gruvan innebar att kvinnorna fick utföra sitt arbete över hela dygnet – med den skillnaden att kvinnorna fick arbeta alla skift. Detta försvårade naturligtvis deras möjligheter att också ha ett lönearbete ”vid sidan om”. Kvinnornas dygnet runt-service var dessutom osynliggjord och underordnad. Föreställningen om vad ett arbete var, skapades helt ur erfarenheterna från gruvan.

Den strikta arbetsdelning gruvnäringen förde med sig gjorde den kvinnliga arbetskraften attraktiv när kolgruvorna lades ned. De ”friställda” kvinnorna hade ju inte arbetat, menade man från företagets håll, och saknade därför erfarenhet av tidigare fackligt arbete. Det nya näringsliv som växte fram i regionen i spåren av gruvnedläggningarna gav alltså sysselsättning till kvinnorna – en omvälvande omställning för ett samhälle, vars identitet var byggd på arbetets maskulina karaktär.

I den andra regionen som Massey och McDowell analyserade – ett textilområde – såg situationen annorlunda ut. Där hade kvinnorna en lång tradition av avlönat arbete. Visserligen rådde även här en arbetsdelning mellan könen, men trots detta uppbar kvinnorna egen lön och relativt stor självständighet. Detta präglade situationen också i andra branscher i regionen, kvinnorörelsen (suffragetterna) var dessutom stark. När textilindustrin omstrukturerades och företagen lades ner, uppfattades den kvinnliga arbetskraften inte alls som en attraktiv resurs för ersättningsindustrierna.

Kvinnorna misstänktes föra med sig en alltför stark tradition av kollektivt agerande. De hade visat sig besitta facklig styrka och kampvilja i samband med nedläggningsdiskussionerna. Hit kom alltså inte någon ersättningsindustri.

Nu vore det för enkelt att säga att kvinnors position på arbetsmarknaden och i samhället på ett enkelt sätt kan förstås utifrån näringslivets sammansättning. Massey och McDowell visar det genom ett tredje exempel, hämtat från Londonregionen. Patriarkatets utformning spelar en betydande roll för hur könsrelationerna utvecklas också här. Även i denna region dominerade textilindustrin under 1800-talet, men här rådde ett s.k. förlagssystem, vilket innebar att kvinnorna utförde sitt lönearbete i hemmen. Trots att kvinnorna och barnen lönearbetade, var de underordnade familjefadern. De isolerades i hemmen med låga löner och dåliga arbetsförhållanden och hade små möjligheter att organisera sig, såväl arbetsmässigt som politiskt. Mannen/fadern var den som hade kontakt med fabriksägaren. Han bestämde vad som skulle sys, hur mycket som skulle produceras, vilka i familjen som skulle utföra arbetet och hur den gemensamma ersättningen skulle fördelas mellan familjemedlemmarna. Vid sidan av denna legotillverkning, hade kvinnorna också ansvar för hushållsarbetet.

Rummet som medaktör

Masseys och McDowells studie visar hur ekonomi och patriarkat samverkar – hur denna samverkan får platsspecifika utfall – och hur rummet (genom nedärvda strukturer och handlingsmönster) blir en medaktör till utformningen av könsrelationerna. Låt oss jämföra med det tidigare exemplet från Karlskoga. Där etablerade sig 1995 ett s.k. callcenter som på fem år expanderade till 5 500 anställda. Expansions-takten mäter sig alltså väl med vapensmedjans exceptionella expansion på 1930-talet i samband med rustningen inför andra världskriget.

På callcentret svarar de anställda i telefon enligt löpande band-principen, och medarbetarna är specialutbildade för att kunna möta de olika uppdragsgivarnas önskemål. (Förmodligen har du själv talat med någon av de anställda där om du bokat biljetter över telefon, eller ringt ett företag för att få råd om någon inköpt produkt.)

Det här är exempel på informationssamhällets massförmedling av kunskap och information, på många sätt jämförbar med den tidigare så dominerande järnframställningen. Den största skillnaden är att de allra flesta som arbetar på dagens callcenter är unga kvinnor! Här finns en möjlighet att göra en vetenskaplig uppföljning av Massey och McDowells arbete. Det finns anledning att anta att valet att lokalisera callcentret i just Karlskoga kan hänga samman med ortens tradition av stålverk med huvudsakligen manlig arbetskraft och därmed fanns tillgång på kvinnlig arbetskraft utan alternativ sysselsättning. Huruvida detta antagande överensstämmer med verkligheten är en fråga värd att prövas empiriskt.

En kritik mot ämnestraditionerna

Under större delen av 1980-talet hade den feministiska geografin arbetsmarknaden som analysobjekt. En mängd studier kunde visa hur den könsuppdelade arbetsmarknaden utformades olika på skilda platser och i olika regioner. Forskarna synliggjorde och analyserade könsspecifika förhållanden, men i huvudsak accepterades allmänt vedertagna geografiska teorier och metoder.

I början av 1990-talet utmanades dock hela det kulturgeografiska etablissemanget när den brittiska geografen Gillian Rose publicerade boken *Feminism and Geography* (1993). Med hjälp av en postmodern och psykoanalytisk verktygslåda blottlade hon ämnets maskulinitet¹¹ och totalitära anspråk. Hon gjorde detta genom att kritiskt granska såväl den empiriska som den mer filosofiska och humanistiska inriktningen inom kulturgeografin.

Den empiriska traditionen avfärdas av Rose för att den definierar det okända som något avvikande och irrelevant för vetenskapliga studier. Enligt Rose är det okända det som tillhör kvinnors sfär (hem, vård och omsorg t.ex.), för att inte tala om kvinnan själv. Den empiriskt inriktade geografin studerar vanligtvis bara en del av verkligheten, men gör anspråk på att ur detta delstudium dra slutsatser om världen i sin helhet.

Den andra, filosofiska och humanistiska, traditionen kritiserar istället för att forskare filosoferar och generaliserar utifrån egna upplevelser om hela mänskligheten. Samtidigt

11. Med maskulinitet avses här att världen skildras ur ett manligt maktperspektiv.

med denna kritik menar dock Rose att geograferna, med sina kvalitativa metoder och syntetiserande angreppssätt, står närmare ett feministiskt förhållningsätt än de många gånger själva anar.

Rummet skapar mening

Rummet är en komplex väv av dominansförhållanden och relationer av underordning, men också av solidaritet och samarbete, menar Doreen Massey (1994). Människor med olika positioner i det sociala livet har också olika platser i rummet, t.ex. i ett lokalsamhälle, och därmed olika möjligheter och förutsättningar att utnyttja detta rum. Kvinnor är exempelvis traditionellt sett mer rumsligt bundna. Så uppstår en triangel av kön, klass och rum som Massey och McDowell kallar för en maktgeometri. Denna geometri kan förklara paradoxer och motsägelser när det gäller könsrelationer i olika delar av världen, menar de.

I en serie projekt om kvinnor och män på den svenska arbetsmarknaden som genomfördes av en forskargrupp vid Arbetslivscentrum under 1980-talet, blir denna geometri synlig.¹² Olika former av strukturförändringar på arbetsmarknaden påverkades av om den berörda arbetskraften utgjordes av kvinnor eller män, tjänstemän eller arbetare, samt om förändringen inträffade i storstadsmiljö eller glesbygd.

Nancy Duncan (1996) förstår Donna Haraways uttryck *situated knowledge* som att all kunskap är förkroppsligad, bekönad och inbyggd i rums och platsers materiella kontext. På så vis kan också geografer utveckla ett intresse för kroppen och den förkroppsligade erfarenheten. Kroppen kan ses som den minsta rumsliga enheten. Genom den kroppsliga orienteringen i det senmoderna samhället har vi kommit att bearbeta, förändra, bygga och bygga om våra kroppar – på samma sätt som vi gör med andra platser som är delar av

12. Projektet leddes av kulturgeografen Lena Gonäs, se t.ex. Gonäs, 1989.

vår identitet. Vi utvecklar en platsidentitet, där våra kroppar likaväl som vår närmiljö och vårt uppväxtingsamhälle (lokalt, nationellt och historiskt) ingår i jagblivandet. Platser – allt från den egna kroppen till globala ekonomiska strukturer – bidrar således till våra uppfattningar om oss själva. Relationen mellan det generella och det specifika kan därmed ses som ett samspel mellan generella rumsliga mönster och platsspecifika förhållanden.¹³

13. Förhållandet mellan det generella och det specifika är centralt för geografin och utgjorde en bärande tankestruktur inom den forskargrupp vid kultur-geografiska institutionen i Uppsala som studerade kommunala beroendeförhållanden och där jag började mina forskarstudier (se t.ex. Berger, S. (red.) Samhällets geografi, 1991).

Rummet skapar också gränser

Boken *Gender, Work and Space* av Susan Hanson och Geraldine Pratt (1995) har influerat många svenska ekonomiska genusgeografer. Hanson och Pratt visar där på vilket sätt rummet utgör en restriktion i kvinnors arbetsliv. Genom detaljerade studier över hur män och kvinnor pendlar mellan hem och arbete fann de avsevärda skillnader. Kvinnor pendlar kortare sträckor och använder andra transportmedel än män. Det påverkar i sin tur vilken arbetsmarknad som är tillgänglig för kvinnor (och män). När de fortsatte sina analyser kunde de vidare konstatera att det var mer än avstånd som hade betydelse för pendlingsmönstret. Skillnaderna visade sig vara platsspecifika. De skriver: *Our story about the gendered geography of employment shifts from an engagement with space to a focus on place.* (s. 222) Kön (gender) konstrueras alltså, enligt Hanson och Pratt, på alla rumsliga skalor, från kroppen till den globala världen. Genom att analysera hur olika geografier skapas och genomlevs, kan vi bättre förstå arbetsmarknaden i sin helhet, menar de. Det handlar inte om att göra sociala problem till rumsliga problem, utan om att se rummet som en medaktör i konstruktionen av social ojämlikhet. Rummet skapar olika villkor för kvinnor och män.

Den geografiska utmaningen finner vi i samspelet och motsättningen mellan det generella och det specifika i utformningen av olika könsrelationer. Gudrun Schymans uppmärksammade tal om att samma könsmonster råder i Afghanistan som i Sverige, kan man både hålla med om

och ifrågasätta.¹⁴ Det verkar finnas en generell mekanism som reglerar relationerna mellan könen i överordning och underordning – en mekanism som vi återfinner i olika delar av världen och i olika tider. Men dessa mekanismer utformas och uttrycks på olika sätt i skilda delar av världen och i olika tider. Vi måste hålla oss på en mycket generell analysnivå för att inte se de skillnader som vardagslivet innebär i olika miljöer. Den geografiska analysen erbjuder ett sätt att förstå varför ojämställdheten framstår i så olika skepnader, och för den delen även uttrycks med så olika styrkor. Handlingsmönstren reproduceras och sanktioneras på olika rumsliga skalnivåer. Vissa beteenden reproduceras globalt – andra enbart på en lokal nivå. Att genusforskningen under senare tid har identifierat olika former för vad som anses vara maskulint och feminint innebär alltså inte att man kan bortse från rummets betydelse. Tvärtom kan man säga att olika rumsliga miljöer frammanar olika former av dominerande maskuliniteter – vilket ställer den geografiska genusforskningen inför en än större utmaning.

14. En uppmärksammas jämförelse som Schyman gjorde i ett politiskt tal i efterdyningarna av terroristdåden mot World Trade Center i New York och USA:s därpå följande försök att störta talibanregimen i Afghanistan (http://asp.vansterpartiet.se/tal/gudrun_oppnar.htm 2002-08-21).

Några svenska genusgeografier

I det här kapitlet presenteras några exempel på genusgeografisk forskning vid några svenska universitet. Valet av en svensk kontext innebär att en stor del av genusgeografien inte kommer att behandlas alls. Det kan kännas otillfredsställande. Men faktum är att den feministiska kulturgeografien, som började så försiktigt på 1970-talet, sedan mitten av 1990-talet har växt till en veritabel störtflod av spännande omtolkningar och analyser. Det är därför näst intill omöjligt att göra den samlade forskningen rättvisa. Istället för att göra en allomfattande ämnesgenomgång vill jag därför presentera några berättelser om rumslig och platsgenererad forskning. Men först några kommentarer om forskarens relation till sitt forskningsobjekt.

Forskarens egen kontext

Jag vill visa några geografier från olika miljöer och ämnesområden för att illustrera att forskningen inte uppstår i ett vakuum. Den tradition som råder inom den institution där forskaren är verksam har stor betydelse. Detta ska dock inte förstås som att forskaren är isolerad eller saknar förmåga att förstå verkligheten utifrån andra utgångspunkter än sina egna. Det som istället utmärker den vetenskapliga kunskapen, och skiljer den från den lekmanamässiga, är att forskaren förväntas reflektera över konsekvenserna av sin position – och hur denna i sin tur kan tänkas påverka de slutsatser som dras. Institutionstillhörigheten, liksom kön, bör alltså problematiseras och analyseras i forskningen.

De erfarenheter som forskaren har med sig i sin uppfattning av sig själv som man eller kvinna, medför en tendens att

välja studieobjekt, frågeställning, infallsvinkel och datainsamlingsmetod som ligger i linje med den egna erfarenheten. Av forskaren förväntas att hon eller han ska kunna reflektera över vad detta betyder för de resultat som erhålls.

Den svenska genusforskningen influerades tidigt av den övriga skandinaviska – särskilt den norska – kvinnoforskningen¹⁵. Efterhand kom den dock att i allt större utsträckning orientera sig mot brittisk och amerikansk forskning. Den svenska genusgeografin har däremot inte i särskilt stor omfattning påverkats av tysk och fransk feminism.

När det gäller feministisk teori har historikern Yvonne Hirdman spelat en stor roll inom den svenska genusgeografin. Det är främst hennes begrepp *genuskontrakt* och *genussystem* som har kommit att prövas i den geografiska genusforskningen. Queerfeministen Judith Butler är en annan teoretiker som influerat många svenska genusgeografer, även om hennes teori om kön som social konstruktion mest bildat bakgrund till de olika studierna. Andra forskare som bildar den vetenskapliga kontext som den svenska genusgeografin har utvecklats ur är de brittiska geograferna Doreen Massey, Linda McDowell och Gillian Rose. Även den danska professorn Kirsten Simonsen har varit en viktig inspirationskälla.

En ytterligare inspirationskälla är den tidigare nämnda feministiska teoretikern Donna Haraway och hennes analys av hur den situation man befinner sig i påverkar den kunskap om verkligheten som man får. Hennes kunskapssyn har bl.a. inspirerat mig till följande genomgång.

15. Den svenska kvinnoforskningens norska rötter har jag tidigare beskrivit i Forsberg (2001).

Kluster och spridningsmönster

När det gäller den disciplinära kontexten, visar det sig att forskning tenderar att bilda ”kluster”. I en viss vetenskaplig miljö utvecklas knippen av projekt som liknar varandra vad gäller fokus, metoder och förklaringsansatser. I vissa fall är det de teoretiska eller ämnesmässiga infallsvinklarna som är gemensamma, i andra förenas man av en speciell metod eller databas. Sådana mönster återfinns också inom den svenska geografiforskningen.

- Vid Lunds universitet finns en stark tidsgeografisk tradition, med en genusforskning som knyter an till denna teori och metod.
- Vid universitetet i Uppsala dominerar den ekonomiska – och därur härledda sociala – geografin, vilket innebär att arbetsmarknad och boendemiljö står i fokus också för genusgeografin.
- Vid Umeå universitet finns en tradition av avancerad kvantitativ metod, och en omfattande databas över människors flyttmönster. Följdriktigt är det inom migrationsområdet som vi hittar de genusgeografiska studierna i Umeå.
- Geografiämnet vid Stockholms universitet har en stark u-landsprofil, med många forskare som genomför fältstudier i Afrika. Därför väcks genusgeografiska frågor ofta i anslutning till forskningen om villkoren i fattiga länder. I Stockholm finns också en tradition av historiska landskapsstudier, vilket lett till genusvetenskapliga tolkningar av medeltidskartor.
- Vid universitetet i Karlstad har lokal och regional utveckling stått i geografernas fokus och den genusgeo-

grafiska forskningen har koncentrerats på lokala försörjningsstrategier.

- Vid Göteborgs universitet har planering och kommunikation utgjort en stor del av forskningen, och under 1980-talet fanns där också en jämställdhetsinriktad planeringsforskning. Idag utvecklas de genusinriktade planeringsstudierna i större utsträckning vid universiteten i Stockholm och Lund.

Det finns alltså en platsdimension när det gäller utvecklingen inom olika forskarmiljöer. Samtidigt kan man se att forskningsfrågorna sprids genom att forskare söker och erhåller tjänster på andra institutioner. Så har genusgeografin spritt sig även till universitet och högskolor som Örebro, Linköping, Visby och Kalmar. Den forskning som utvecklas vid dessa miljöer formas ofta av ursprungsinstitutionerna, även om det under färden också sker förändring och utveckling.

Vi ska titta in hos några av dessa institutioner, för att få exempel på några ”genusforskningskluster”. I vissa fall knyter jag också beskrivningen till internationell forskning. Det är värt att påpeka att det ofta kan vara minst lika intressant att studera varför genusforskning i vissa fall inte utvecklas, utan istället avvecklas. Här finns dock inte utrymme för en sådan analys.

Tidsgeografiska förklaringar – exempel från Lund

Den traditionella geografin har inte bara varit könlös, den har också varit kroppslös. Människan har tecknats utan karaktärsdrag – som en vetenskapens streckgubbe. Den starka koncentrationen på produktion och det fysiska omfor-

mandet av landskapet, har inneburit att denna streckgubbe underförstått har uppfattats som en man.

Som motvikt till denna könsobalans erbjuder det tidsgeografiska perspektivet ett alternativ. Tidsgeografin för in livet i sin helhet i den geografiska forskningen. Kroppen blir här en nödvändig ingrediens i förståelsen av hur tid och rum samverkar och sätter gränser för människors handlingsutrymme. Enögdheten – att bara se till produktiva verksamheter – motverkas genom att också icke-produktiva verksamheter, såsom fritidsaktiviteter, blir en del i analysen. Metoden visar att alla verksamheter tar tid och rum i anspråk.

Inledningsvis problematiserades inte kön och ålder i de tidsgeografiska modellerna. Människorna – i form av fysiska kroppar av olika kön och ålder – var så att säga inbyggda i själva modellen. Men snart blev det också naturligt att tillämpa ett genusperspektiv i den tidsgeografiska analysen. Genom att kroppen blev synlig, blev det lätt att upptäcka att kvinnliga och manliga kroppars handlingsutrymme, och beroendet av socioekonomiska maktstrukturer, ser olika ut.

Speciellt framgångsrika har de tidsgeografiska genusanalyserna varit i Lund där tidsgeografins fader, Torsten Hägerstrand, varit verksam. På ett pedagogiskt och vetenskapligt nydanande sätt har tidsgeografiska studier kunnat synliggöra den rumsliga uppdelningen mellan offentligt och privat och dess konsekvenser.

Tidsgeografin synliggör t.ex. motsättningen – och dilemmat – mellan hem och vård av barn å den ena sidan och förvärvsarbete å den andra. Vissa verksamheter kräver

samordning i tid/rummet medan andra konkurrerar om detsamma. Tidsgeografin synliggör här något mer än en traditionell tidsanvändningsstudie, eftersom den också visar den rumsliga dimensionen. Metoden identifierar ramarna för hur vi organiserar våra vardagliga liv och de projekt vi är inblandade i. Det tar t.ex. tid att förflytta sig, och de transportmöjligheter vi har påverkar hur mycket tiden och rummet begränsar vår rörelsefrihet.

Under en dag utför vi många uppgifter, de flesta ganska triviala. Trots det tar de såväl tid som rum i anspråk, och en väsentlig fråga blir då hur lång tid de tar och var de måste utföras. Med hjälp av överskådliga diagram kan detta sammanställas – över en dag, en vecka eller ett liv. Då synliggörs också det enkla faktum att vissa verksamheter kräver att flera människor är kopplade till en viss plats vid vissa tidpunkter.

Vardagen i tidrummet

Tidsgeografer avbildar människans rörelser i en tredimensionell "låda" – ett tidrum. Ibland krockar människorna, då uppstår trängselrestriktioner. Ibland rör de sig på olika arenor, då uppstår kopplingsrestriktioner. I andra sammanhang rör sig människorna parallellt, och kan då samarbeta i gemensamma projekt.

Många nya tekniska uppfinningar upphäver restriktionerna i tidrummet. Video, mobiltelefoni, e-post och Internet är hjälpmedel som alla gör oss mer rumsligt oberoende. Men fortfarande är det vissa uppgifter som inte kan skötas med hjälp av elektronik och fjärrmanövrering, mer än till en viss del. Viktigast av dessa är vård och omsorg av barn och andra vårdbehövande. Den som ansvarar för sådana uppgifter är

således mindre geografiskt fri än den vars uppgifter inte kräver rumslig samtidighet.

Metoden att följa och analysera individer och deras projekt i sina tidrumsliga kontexter, istället för att vara hänvisad till kategorier av människor, har visat sig fruktbar för den feministiska forskningen. Den visar t.ex. på vilket sätt som ansvar för hem och familj sätter gränser för deltagandet på arbetsmarknaden. Här kan man också förklara varför just hushållsarbete inte kan rationaliseras bort, även om det skett landvinningar också inom hushållstekniken. Likaledes kan man identifiera svårigheterna att förena ansvar för barn med de arbetsvillkor som utvecklats inom traditionellt mansdominerade verksamheter.

Ann-Cathrine Åquist har i sin avhandling *Tidsgeografi i samspel med samhällsteori* (1992), jämfört tidsgeografin med annan samhällsteori och beskriver på ett bra sätt hur relationerna mellan tid och rum sammantaget skapar skilda verkligheter för kvinnor och män i ett könsuppdelat samhälle.

Genom tidsdagböcker kan händelsekedjor identifieras och avspegla vardagens organisation och blandning av betalt och obetalt arbete. Tora Friberg (1990) har konstruerat tidsgeografiska bilder med hjälp av sådana dagböcker och visat på de olika begränsningar som tid och rum ger för olika grupper av kvinnor. Genom att koppla ihop tidsgeografiska diagram över kvinnornas yrken med en analys av kvinnornas sociala situation, lyckas Friberg identifiera ett antal s.k. livsformer. Samtidigt visar hon att den teori om livsformer som den danske etnologen Tomas Hjörup tidigare utvecklat, inte utan vidare passar på kvinnors vardagsliv.

Tidsgeografi och livsformsanalyser

I sin livsformsanalys hade Hjäörup tidigare identifierat tre olika livsformer som han kallat för karriärlivsformen, självständighetslivsformen och lönearbetarlivsformen. Benämningarna illustrerar människors yrkesliv och visar hur arbetslivet skapar skilda former för livet i stort. För karriärlivsformens människa är arbetet en väsentlig del i livet medan privatlivet blir underordnat. I självständighetens livsform – en livsform som främst gäller lantbrukare och andra småföretagare – är arbete och familj integrerade och det saknas tydliga gränser mellan de två sfärerna. Lönearbetarlivsformen slutligen innebär att arbetet huvudsakligen blir ett medel för att överleva och för att förverkliga mål för fritiden och inom familjen.

När Friberg med tidsgeografins hjälp skildrade sina intervjuade kvinnors olika vardagsliv, kunde hon identifiera ytterligare en livsform som utmärks av en ständig pendling mellan betalt och obetalt arbete, mellan hem och arbete, mellan egen tid och familjens. Denna livsform benämnde hon mellanlivsformen eller balanskonstnärernas livsform.

Friberg fann också att kvinnorna i hennes studie mötte gemensamma ”organisatoriska stötestenar” i form av problem som hängde ihop med svårigheten att balansera mellan dessa olika områden. Dessutom fann hon klassmässiga skillnader i hur de löste problemen och vilka anpassningsstrategier som utvecklades i respektive livsform.

Husmorsepokens tidrum

Med hjälp av tidsgeografisk analys har Ann-Cathrine Åquist (2002) analyserat hur veckopressen beskrev hushållsarbetet under den period, från slutet av 1940-talet till början av

1960-talet, som brukar gå under benämningen ”husmodersepok”. Det var då det svenska folkhemmet bars av visionen om att mannens lön skulle räcka för att försörja en familj. Familjen var ett gemensamt projekt och männen skulle stå för det produktiva lönearbetet och kvinnorna för det obetalda reproduktiva arbetet i hemmet. Ambitionen var också att göra husmodern till en professionell och rationell arbetare och därför gjordes vetenskapliga tidsstudier över alla arbetsmoment i hemmen; i veckotidningarna fanns goda råd om hur ett rationellt hem borde skötas.

Åquist beskriver dessa råd om dagliga rörelsemönster inom hemmet som tidsgeografiska beskrivningar på mikronivå. Hushållsarbetets organisering är ett område där dubbelheten och motsättningen mellan produktionssfären och reproduktionssfären blir tydlig, och tidsgeografen är en verkningsfull metod för att belysa detta och de maktförhållanden som reglerar denna organisering, menar hon.

Tidsgeografen har inte fått stå oemotsagd inom den feministiska geografin. Kritikerna har bl.a. menat att maktförhållandet mellan könen inte synliggörs tillräckligt. Man har också menat att den tidsgeografiska modellen också har svårt att visa mentala förflyttningar, eller att människor tankemässigt kan utföra flera saker samtidigt.

Trots detta är det många som uppfattat metoden som ett fruktbart sätt att förstå maktrelationer mellan individer.¹⁶ Man ser hur människan försöker få kontroll över tidrummet, och de tidsgeografiska projekten har gett många spännande bidrag till den feministiska geografin.

16. Såväl Tora Friberg som Ann-Cathrine Åquist har fortsatt att använda tidsgeografen som analysverktyg, Friberg i Linköping och Åquist i Örebro.

Tidsgeografin synliggör t.ex. hemmet, en miljö som av många geografer beskrivs som vår viktigaste identitetsdanande plats, barndomens skyddande tillvaro och en plats man i sitt vuxna liv alltid längtar tillbaka till. Att förlora sitt hem är att förlora sin identitet. Föreställningen om hemmet som idyll, baseras på uppfattningen att hemmet tillhör en fredad, privat och emotionell sfär i motsats till den utsatta offentliga och ekonomiska produktionsfären. Uppfattningen om hemmet som en skyddad och skyddande idyll har ifrågasatts inom genusgeografin till följd av att man insett att uppdelningen mellan offentligt och privat samt produktion och reproduktion är konstlad. För många kvinnor är hemmet dessutom såväl ett fängelse som det ställe där de löper störst risk att bli misshandlade. Hemmets roll är alltså mycket komplicerad – det är varken enbart paradisiskt eller fängeslikt. Liksom andra rum, beror hemmets karaktär på de sociala relationer som utspelar sig där.

Social och ekonomisk genusgeografi – exempel från Uppsala

Vid kulturgeografiska institutionen i Uppsala ställde man på 1970-talet en mängd frågor om hur arbetsmarknaden förändras till följd av strukturförändringar. Vad händer med arbetskraften när de stora basindustrierna, stålverken, pappersmassfabrikerna och varven möter internationell konkurrens och tvingas omstrukturera eller flytta utomlands? En serie studier gjordes som alla kom till samma slutsats, nämligen att vissa grupper drabbas särskilt hårt av strukturförändringar.

Dessa grupper utgjordes av äldre, lågutbildade, funktionshindrade samt kvinnor. Man fortsatte att studera varför arbetsmarknaden fungerade på detta vis och sökte förklaringar på de problem som drabbade äldre, lågutbildade och människor med funktionshinder. Man sökte också normativa lösningar som skulle kunna återanpassa dessa grupper till arbete.

Däremot problematiserades egentligen inte kvinnors problem. Kvinnorna var avvikande redan som arbetskraft, eftersom de inom dessa mansdominerade branscher ofta tillhört en liten yrkeskategori, såsom lokalvårdare, kontorist etc. Därför blev de ofta bortkopplade från den fortsatta analysen. Dessutom antog man att kvinnor inte sökte ersättningsarbete i lika stor utsträckning som män, eftersom de hade ett hemarbete att gå till. Inte förrän den genusvetenskapliga forskningen hade utvecklat teorier om kvinnors speciella situation på arbetsmarknaden kunde man analysera det som hände med kvinnorna efter uppsägningarna.

I genusgeografiska studier problematiserade och analyserade man varför kön har en så avgörande betydelse när företag lägger ner sin produktion. Forskarna upptäckte att ett latent brödraskap kunde väckas till liv i krissituationer. Analyserna gick också utanför arbetsplatsen och studerade både produktivt och reproduktivt, både avlönat och oavlönat arbete. Till skillnad från män hade kvinnor inte sällan deltidsanställningar, anpassade till de familjesituationer som de också befann sig i. Därför var deras behov i samband med omplaceringar andra än männens. Genusforskningen kopplade också samman den allmänna uppfattningen om kvinnligt och manligt med situationen på en enskild arbetsplats eller en lokal arbetsmarknad. I min egen avhandling

visade det sig t.ex. att det var kön snarare än kompetens och ålder som avgjorde om de uppsagda lyckades få nytt arbete vid ett omstruktureringstillfälle (Forsberg 1989). Ålder spelade dessutom mindre roll för den kvinnliga arbetskraften än för den manliga. För äldre och yngre kvinnor var sannolikheten att få ett nytt arbete lika stor. För den manliga arbetskraften var ålder mer utslagsgivande.

Könssegregeringen på svensk arbetsmarknad

Segregeringen mellan könen på den svenska arbetsmarknaden är en seg struktur som ständigt återskapar sig själv. Min studie visade att kvinnor och män gick till olika delar av arbetsmarknaden. Den manliga arbetskraften blev kvar i privat sektor. Kvinnorna gick däremot ofta till offentligt arbete: vård och omsorg. Detta mönster återkom på alla lokala arbetsmarknader och inom alla branscher, men segregeringsmönstret hade samtidigt platsegna karaktärsdrag. Varje plats hade sin variant av könssegregation, vilket påverkade hur svårt eller lätt det var för de uppsagda männen och kvinnorna att finna nytt fast arbete. Gemensamt för alla platser i studien var dock att kvinnorna i mindre utsträckning än männen fick nytt arbete. Ett uttryck för den "relativa underordning" som Hanne Haavind formulerade på 1980-talet och som i korthet går ut på att kvinnor kan göra vad som helst, bara de gör det underordnat män (Haavind 1985).

Min studie, vars empiri hämtades från 1980-talets strukturförändringar inom livsmedelsbranschen, handlade också om konstruktionen av maskulinitet och femininitet inom näringslivets olika delar. Försök att bryta könsmonster stötte här på oväntat motstånd. I samband med jakten på

ersättningsindustrier utarbetade facket, tillsammans med forskare och andra intressenter, planer på en fabriksanläggning med flexibla lösningar. Bl.a. skulle man kompensera för olika kroppslängd, vilket skulle underlätta för kvinnor att arbeta som styckare inom slakteribranschen. Detta för-
anledde dock kritik från manliga styckare – slakteribrans-
schens ”aristokrati” – som kände sig manade att ifrågasätta
hela projektet. Kvinnor skulle inte passa som styckare, skrev
man i insändare i lokalpressen. Inför hotet om upplösning av
den manliga yrkesidentiteten vaknade en latent motsättning
mellan könen. Kvinnorna genmälde dock att styckarens
yrkeskompetens minsann inte handlade om hår på bröstet
utan om vassa knivar och rätt teknik.

Men det var inte bara kollegor inom fackföreningarna som
agerade könsspecifikt i samband med omstruktureringarna.
Även kommunernas och andra berörda aktörers agerande
präglades av om det var män eller kvinnor som drabbades
av strukturförändringen. Lena Gonäs (1991) fann i sina
studier av varvsbranschernas och elektronikbranschernas
omstrukturering i en mellansvensk kommun, att insatserna
var direkt relaterade till andelen män bland de uppsagda.
Protestaktioner och insatser för att finna ersättningsindu-
strier förekom i mycket större utsträckning när majoriteten
av de drabbade var män. Den manligt dominerande varvs-
industrin hade (till skillnad mot den kvinnodominerade
elektronikindustrin) en lång tradition i kommunen, och
omstruktureringen av denna bransch uppfattades som ett
hot mot kommunens hela identitet. Varvsindustrin var
identitetsskapande medan elektronikindustrin enbart sågs
som en främmande fågel i bygden.

Från produktionssektor till välfärd

Den feministiska forskningen har också diskuterat kopplingen mellan produktionen och reproduktionen. Utformningen av den offentliga verksamheten påverkar möjligheterna och villkoren i den privata världen. Välfärdsstatens utformning avgör t.ex. om vård och omsorg ses som en offentlig angelägenhet eller en privat och oavlönad sådan. Den välfärdsmodell som gäller i ett samhälle avgör om det är möjligt för kvinnor att kombinera arbete och familj, eller om de tvingas välja. I s.k. rudimentära välfärdssystem i Sydeuropa – där omsorgen varit mycket litet utbyggd – har barnafödandet drastiskt minskat under de senaste decennierna, medan den kvinnliga förvärvsfrekvensen ökat. Ett flertal europeiska geografiska forskarnätverk har under 1990-talet publicerat resultaten av forskningsprojekt som studerat könsmissiga skillnader inom olika välfärdsstater.¹⁷ Förändringar i välfärdssystemen får alltid direkta konsekvenser för kvinnors arbetsmarknad och obetalda arbetsbörda. Susanne Johansson (2000a) har studerat hur man inom olika svenska kommuner hanterat 1990-talets omstruktureringar inom den offentliga sektorn. Genom att i detalj studera hur den lokala kontexten och de övergripande politiska och ekonomiska förhållandena påverkar varandra, visar Johansson dessutom att det saknas enkla samband mellan utformningen av offentlig sektor och den lokala politiska majoriteten. I vissa av de kommuner som hon studerar ersätts delar av omsorgen med marknadslös-

17. Som exempel på sådana skrifter kan nämnas Duncan och Pfau-Effinger (2000) och Garcia-Ramon och Monk (1996).

ningar, i andra anser man att omsorgen har en särställning och därför inte kan marknadsanpassas. Det lokala utfallet av omstruktureringarna kan därför bara förstås om man tar i beaktande att genusrelationerna också har en geografisk utformning.

Mångtydiga rumsberättelser

Det kan dock vid en första åsyn verka långsökt att rum kan skapa ojämlikhet. Är inte platser könsneutrala? Att så inte är fallet visar Katarina Pettersson (2002) som i sin avhandling fördjupat sig i föreställningen om orten Gnosjö. Småländska Gnosjö är en plats, men också en omhuldad bild av ett framgångskoncept.

Inom den ekonomiska geografin har det skrivits mycket om Gnosjö och liknande orter runt om i världen, där man finner ovanligt dynamiska och kreativa företag. Och det är lätt att imponeras när man ser siffrorna på den höga andelen företagare bland befolkningen, eller på den låga arbetslösheten, eller för den delen på integrationen av invandrare. För många svenska lokalpolitiker har Gnosjö blivit en förebild och för ekonomgeografer ett intressant studieobjekt.

Vilken bild man får av kommunen, beror dock på vilka data man väljer att presentera. Gnosjö utmärker sig t.ex. också genom att ha en av Sveriges mest könssegregerade arbetsmarknader när det gäller lönebildning och yrkeshierarki. Pettersson, som analyserat ett stort antal artiklar och skrifter om Gnosjöfenomenet, har upptäckt att företagarens viktigaste kompetens i den s.k. Gnosjödiskursen är att vara man. Berättelserna om Gnosjö handlar sålunda om att konstruera föreställningen om manlighet. Därför kan hela Gnosjödiskursen sägas vara maskulinistisk, menar Pettersson – såväl i den allmänna som i den vetenskapliga debatten.

Variationer på grundtemat

Andra liknande omhuldade områden inom den ekonomiska geografin är "Tredje Italien", dvs. Norditalien, och den spanska "Guldkusten" kring Barcelona. Även här har de flesta studier bortsett från att analysera situationen för kvinnorna. Ett genusperspektiv visar dock att kvinnorna i dessa regioner lider av stor tidsbrist till följd av dåligt utbyggd social service. Det leder i sin tur till att de blir hänvisade till s.k. atypiska jobb, som säsongsarbete, tillfälliga arbeten, deltidsarbete etc. När den nya globala ekonomin möter ett gammaldags könsdiskriminerande samhälle som det italienska eller spanska, är det kvinnorna som kommer i kläm, menar t.ex. Maria Dolores Garcia-Ramon och Janice Monk (1996).

Det finns alltså olika bilder av en och samma rumsliga miljö. Samtidigt som könsstrukturen har universella inslag, i meningen att män har en överordnad maktposition i förhållande till kvinnor, finns det alltså en stor variation när detta system omsätts i praktiken. I allt större utsträckning har därför den socioekonomiska genusgeografin lämnat de strukturella analyserna och i stället vänt sitt intresse åt de mer lokala utformningarna av de könsbestämda villkoren.

Migrationsstudier och sociala villkor – exempel från Umeå

Demografi är ett annat av geografins kärnområden – särskilt studiet av migrationsrörelser, såväl lokala och nationella som internationella. Migrationsforskningen har varit särskilt stark vid Umeå universitet, där man även utvecklat genusgeografiska migrationsanalyser. Att kvinnor och män flyttar olika mycket, vid olika åldrar och av olika anledningar, har

länge varit känt. Men få har ställt sig frågan varför. Aina Tol-lefsen Altamirano (2000), som själv studerat återflyttningen till Chile, menar att den genusbaserade arbetsdelningen liksom olika sociala och kulturella konstruktioner av manliga och kvinnliga identiteter, är de viktigaste faktorerna när det gäller att skapa könsselektiv migration.

Karina Nilsson (2001) har analyserat vad som händer med mäns och kvinnors ekonomi när de flyttar, och funnit påfallande stora könsmissiga skillnader i karriär. Unga kvinnor flyttar i större utsträckning än unga män och de flyttar längre sträckor, men deras karriärmöjligheter är betydligt mindre. De könsspecifika karriärmöjligheterna påverkas också av varifrån man flyttar och till vilken ort. Utfallet beror dels på de könsspecifika villkoren på den plats man flyttar från, dels på villkoren i den miljö man kommer till. Några jämställda regioner finner hon inte. I stället konstaterar hon att ju högre medelinkomsten är för männen i tillflyttningsregionen, desto större blir inkomstgapet mellan könen. Även barn visar sig ha stor betydelse för kvinnors erfarenheter av migration. Möjligheterna till karriär minskar för kvinnor som har minderåriga barn med sig när de flyttar, däremot spelade barn inte någon roll för mäns karriärmöjligheter – ett fenomen som i migrationsstudier har beskrivits som "the wife's sacrifice". Även i andra länder har man kunnat konstatera att männen gör ekonomiska vinster, får bättre jobb och högre lön, när paren flyttar, medan kvinnorna får sämre villkor och förlorar sin position på arbetsmarknaden.

Men det är inte bara karriärmöjligheterna som skiljer sig mellan könen. Kvinnor utgör dessutom en allt större andel av den internationella migrationen. Dels beror det på att kvin-

nor i växande grad betraktas som handelsvaror mellan länder – s.k. kvinnohandel – vilket har gett upphov till ett antal forskningsprojekt om de olika former av ”trafficking” som för närvarande utvecklas internationellt. Kvinnors ökande migration är också en effekt av en förändrad efterfrågan på arbetskraft. Tillverkningsindustrin kräver inte längre enbart manpower, dvs. muskelkraft. Ofta krävs även annan specialkompetens, vilket innebär att den industrirelaterade arbetskraftsmigrationen avtar. Däremot finns en global efterfrågan på tjänstefolk inom hushållssektorn och det är till dessa yrken en stor del av den kvinnliga migrationen går.

Här återfinns kvinnor från fattiga länder som arbetar som hembiträden i den rika delen av världen. Stora sändarländer är Filippinerna och andra länder i Asien, medan mottagarländer återfinns i Västeuropa och Saudi-Arabien. På motsvarande sätt pågår en migration mellan rika och fattiga länder i Syd- och Mellanamerika.

Detta är ett område där den geografiska forskningen kan bidra till såväl synliggörande av problem som analyser av orsaker och drivkrafter.

Upptäcktsresor och reseberättelser – exempel från Stockholm

Geografiämnet har inbyggt i sig ett intresse för studier utanför den egna närmiljön. Allt sedan 1500-talet och de stora upptäcktsresorna, har geografer utforskat andra länder, främst är det européer som har rest ut i världen för att finna andra miljöer och leta rikedomar. Från Stockholm utgick t.ex. de stora Nordpolenexpeditionerna, med A. E. Norden-skiöld i spetsen, och hans minne lever fortfarande kvar inom den geografiska polarforskningen (Schough, 2001a). Expe-

ditionerna till Nordpolen var i hög grad manliga projekt och vi läser om dem i historieböckerna.

Men upptäcktsresandet var också ett område där (vissa) kvinnor tilläts. Överklassens kvinnor i Västeuropa gjorde gärna s.k. Grand Tours i syfte att lära mer om andra länder och miljöer. Den kände 1700-tals feministen Mary Wollstonecraft t.ex. gjorde en resa i Norden, vilken är bevarad till eftervärlden i form av de resebrev som hon skrev till en vän, och som sedermera publicerades i boken *Letters written during a short residence in Sweden, Norway and Denmark (1796/1976)*.¹⁸

En annan brittisk resenär var Mary Kingsley, född 1862. Hon blev berömd bl.a. för sina reseberättelser från Västafrika. Det ärevördiga sällskapet Royal Geographical Society, hade påfallande svårt att bestämma hur de skulle förhålla sig till henne och andra kvinnliga resenärer. Vilken roll skulle de kunna ha och skulle de kunna bli medlemmar i sällskapet? Var det kanske bättre att bilda kvinnliga föreningar? Lika svårt hade man att bestämma om kvinnorna överhuvudtaget kunde vara geografer. Inte ens Mary Kingsley själv tyckte att hon borde betraktas som geograf. Hon hade ju bara ”samlat ett antal föremål”, och även om hon tillstod att hon hade rest längre i Afrika än någon annan av hennes landsmän, och berättat om detta, så menade hon att hon inte hade bedrivit någon forskning som skulle förläna henne titeln geograf.

18. Om denna resa kan man läsa vidare i Forsberg 2000b.

Ett postkolonialt perspektiv på resandet

Alison Blunt (1994) har läst och tolkat Mary Kingsleys resor utifrån ett postkolonialt perspektiv för att studera hur hon förhöll sig till den brittiska imperialismen i slutet av 1800-talet. Blunt tolkar debatten i Royal Geographical Society, om huruvida kvinnor skulle tillåtas att bli medlemmar, som ett uttryck för att kvinnorna ansågs utgöra ett hot mot manligheten, själva grunden för männens imperialistiska uppdrag. Blunt finner Kingsleys eget ställningstagande paradoxalt. Samtidigt som hon reste iväg från det viktorianska patriarkala livet, beskrevs hon som feminin – bra på matlagning, broderiarbete, en duktig sjuksköterska och uppskattad hemmafru. Kingsley som av det offentliga Storbritannien vid denna tid beskrevs som ”a new woman” – dvs. självständig, resande och publik – betraktade inte sig själv så. Kingsley tog också avstånd från den framväxande suffragetterörelsen.

Fattigdom och försörjning

Den genusgeografiska forskningen vid Stockholms universitet knyter an till denna tradition genom sina analyser av kopplingen mellan kön, plats och försörjning i Afrika. Eftersom forskningen här har haft en mikroorientering, där försörjningsstrategierna har identifierats på lokal nivå, har könsaspekten blivit synlig. Reproduktion, informell sektor, obetalt arbete m.m. har analyserats i dessa studier, vilket innebär att kvinnors delaktighet i försörjningsstrategierna synliggjorts. Två avhandlingar om försörjningsvillkoren i Afrika illustrerar detta. Ilda Lourenço-Lindell (2002) har skrivit om Guinea-Bissau och Agnes Andersson (2002) om

Zimbabwe. Ansvaret för den dagliga försörjningen vilar i båda dessa studier tungt på kvinnornas axlar.

Helen Nyberg (1999)¹⁹ har vidare studerat kvinnliga försörjningsstrategier i Kenya och funnit tydliga könsuppdelningar, där ansvar för barn och matlagning ses som kvinnliga uppgifter. Samtidigt finns platsspecifika uppdelningar som mer detaljerat fördelar arbetet mellan könen. Kvinnorna har hand om ”småodlingarna”, grönsaker och höns, medan beredning av marken, samt uppsättning och underhåll av stängsel är männens ansvar. Sådd och rensning görs av kvinnorna, medan skördarbetet genomförs gemensamt. Nybergs slutsats är att samarbetet mellan kvinnorna är en viktig faktor för att organisera försörjningen. Kvinnornas aktiviteter är huvudsakligen lokala och knutna till hem och barn.

Lokal utveckling och paradoxala rum – exempel från Karlstad

Den genusgeografiska inriktning som utvecklats inom Karlstads universitet kan knytas till den forskning som i övrigt präglar en stor del av verksamheten där, nämligen forskning om lokal och regional utveckling. I sina studier av kvinnors försörjningsstrategier i ett lokalsamhälle i Värmland, har Katarina Schough (2001b) studerat hur rummet skapar förutsättningar för försörjning. Hennes målsättning har här varit att ge ett empiriskt innehåll till begreppet paradoxala rum, vilket introducerades av Gillian Rose i boken *Feminism and Geography*. Vid sidan av det som uppfattas som det normala – dvs. den dominerande föreställningen om

19. Nyberg genomfördes sin lic. avhandling i Lund, men flyttade sedan till Stockholm för att ingå i forskargruppen People, Place, Provision och slutföra

vad det innebär att vara kvinna på en speciell plats (doxa) – utvecklas fickor av mellanrum (para-doxa), dvs. utrymmen där kvinnor kan verka utanför detta regelverk, menar Schough. De kvinnor som hon följt vandrar mellan dessa två rum, doxa och para-doxa, och antar olika positioner i olika sammanhang. Kvinnorna i Schoughs studie prövar, för sin försörjning och välbefinnande, att överskrida gränserna mellan dessa rum och att utmana uppdelningen mellan offentligt och privat.

Thirdspace

Rose talar om paradoxala rum för att visa att samma fysiska miljö kan ha olika – och motstridig – rumslig innebörd för olika personer. Det är inte så att en plats alltid har samma betydelse för män och kvinnor. Rose identifierar dessutom ett s.k. thirdspace – en tredje plats – bortom de rum där vi blir placerade och värderade.

Thirdspace är ett begrepp som många feministiska geografer funnit användbart. Det handlar om en önskan att nå någon annanstans. Rose menar att kvinnor när en önskan om att komma bortom det föreskrivna status quo – det som Schough alltså betecknar som doxa – till det paradoxala. Vad som är det ena och det andra kan variera i tid och rum. Vi kan inta olika könskodade positioner, dvs. bete oss enligt rådande uppfattningar om hur vi bör ser ut, vad vi bör göra och vad som är legitima beteenden. Det handlar både om positioner som man tilldelas och sådana som man själv upprätthåller. Att bli felpositionerad kan vara kränkande. Det gäller att inte vara på fel plats vid fel tillfälle.

Ovanstående resonemang leder Schough in på en analys av kvinnors ”kroppslarbete”, dvs. sättet på vilket kvinnor an-

vänder sina kroppar – och gör om dem – för att passa en viss situation. Hon visar hur kvinnor bearbetar och manipulerar sina kroppar, men också klär kroppen på olika sätt för att passa in. Olika rum erbjuder olika typer av positioner för män och kvinnor, och kvinnorna försöker positionera sig i dessa rum genom att manipulera kroppen. Kvinnor har lärt sig att fel klädd blir man fel behandlad, och positionerad på ett sätt som man inte vill.

Kroppen har kommit att bli ett nytt och utmanande objekt i den geografiska analysen. I en mening kan man säga att kroppen har varit implicit i de flesta genusgeografiska studier. Som arbetare, som migranter, som utlevare av olika livsformer etc., har kroppen i meningen fysiska män och kvinnor varit studiernas utgångspunkt. Kroppspåverkan i form av förslitningsskador, fysiska förflyttningar av kroppen etc. har analyserats. Däremot har inte kroppen i sig problematiserats.

I nyare forskning har genusgeografer tagit fasta på att kroppen bär med sig erfarenheter av rumsliga upplevelser. Det vi är med om, i arbetslivet och som sociala varelser i övrigt, lagras som förkroppsligade erfarenheter. Därmed kan man säga att vi bär rummet med oss i form av minnen och kunskaper. Vi upplever med våra sinnen, vilket betyder att vår kunskap är förkroppsligad och rumsligt ”situerad”. Med den insikten blir de konkreta berättelserna om den könsmissiga uppdelningen – i hemmet, på arbetet, i staden, på gatan, i nationen – en metaberättelse om hur kön konstrueras och upprätthålls. Berättelsen hjälper oss också att förstå innebörden av folkomflyttningar. Att bli fråntagen sin plats i världen – eller ”avplatsad” som det engelska begreppet ”displacement” mer ordagrant skulle kunna översättas

– innebär att bokstavligen vara separerad från sin identitet. Detta kan skapa en känsla av otrygghet.

Även andra förkroppsligade exempel har studerats. Marcus Enarsson (2002) har t.ex. följt den intensiva värm-ländska vargdebatten och analyserat dess argumentation. I den har han bland annat funnit en intressant genusaspekt. Enligt Endnarsson är det i huvudsak manliga jägare som är engagerade i debatten. Men de använder kvinnor som argument. Det är kvinnorna som måste skyddas från den farliga vargen när de är ute i skog och mark, och plockar bär och svamp. Ett klassiskt tema som vi känner igen från sagan om Rödluvan och vargen.

Könsmärkt planering – exempel från Göteborg och Lund

Inom geografins olika ämnesområden – tidsgeografi, ekonomisk geografi, migrationsgeografi, lokal utveckling och u-landsforskning – har det funnit forskning som haft fokus på samhällsplanering. Det har gällt regional planering, landsbygdsplanering, urban planering etc., sådana studier återfinns man vid alla institutioner i landet. Genusgeografisk planeringsforskning har analyserat staden som ett maskulint projekt. Man menar att män har byggt städer för sina syften. Sektoriseringen – dvs. att man delat in staden i olika sektorer för olika verksamheter – är t.ex. ett av de mest utmärkande dragen i den moderna västerländska stadsplaneringen. Detta har lett till problem med att rumsligt binda samman produktion med reproduktion. En stadsstruktur med boende i en del, arbete i en annan och kommers i en tredje försvårar möjligheten att kombinera verksamheter.

Men den urbana miljöns könsrelationer har flera dimensioner och staden har många skepnader, vilket också avspeglar sig i den genusgeografiska urbanforskningen.

Traditionellt har kulturgeografer i Göteborg haft en omfattande planeringsforskning, och den genusorienterade forskningen återfanns mycket tidigt där. Brita Olsson genomförde under 1980-talet, tillsammans med några kollegor från andra institutioner, studier över svensk regionalpolitik ur ett "kvinnoperspektiv" (Olsson och Sundin 1990). Denna forskningsinriktning fick dock inte någon omedelbar uppföljning i Göteborg, även om det nu börjar utvecklas en sådan forskning igen. Istället utvecklades planeringsforskningen vid institutionerna i Stockholm och Lund.

Planering är en speciell form av maktutövning som får stora konsekvenser för hur vi lever våra liv. Planeringen – präglad av olika traditioner och ideologier – formar vår geografiska kontext och gör miljön platsspecifik. I genusgeografiska planeringssammanhang analyseras de rumsliga konsekvenserna av segregeringen av offentlig och privat, produktion och reproduktion, och på vilket sätt detta isärhållande påverkar kvinnors och mäns vardagliga rutiner.

Svenska genusinriktade planeringsstudier har främst berört tre nivåer; för det första, studier i bostadsområden – företrädesvis förorter i storstadsområden – för det andra, kommuners översiktliga planering, och för det tredje, den regionala planeringen. Regionalpolitikens konsekvenser för kvinnors försörjningsmöjligheter har studerats av Tora Friberg (1993) som i ett underlagsmaterial för en regionalpolitisk utredning kunde visa att den traditionella statliga regionalpolitiken är starkt inriktad mot manligt dominerade

verksamheter. Insatser som kopplade samman näringslivets arbetskraftsbehov med tillgång till vård och omsorg lyste i stort sett med sin frånvaro. Vidare visade Friberg att kvinnor ofta hade svårt att få stöd för att utveckla sina företagsidéer. Fribergs studie kom att få en stor betydelse för den därpå förda regionalpolitiken. Regeringen beslöt att inrätta resurscenter på länsstyrelserna i syfte att stödja kvinnors regionala näringslivsutveckling. Dessutom skapades Nationellt resurscentrum för kvinnor med syfte att vara en samordnande enhet och en inspirationskälla för de regionala centren. Tora Friberg blev den första föreståndaren för detta nationella centrum – en logisk följd av att planeringsforskningen av tradition ofta varit nära kopplad till den verkställande politiken (ett förhållande som alltså också gäller för den genusinriktade planeringsforskningen). Dessa resurscenter bedrev en omfattande verksamhet under hela 1990-talet, men avvecklades därefter i enlighet med den nya politiska inriktning som nu betonade att jämställdhetspolitiken ska ”mainstreamas”, dvs. integreras i alla politikområden.

Tillsammans med Anita Larsson har Friberg fortsatt sina planeringsstudier och analyserat hur den fysiska planeringen är utformad och hur kvinnliga planerare förhåller sig till det manligt präglade planeraryrket. (Friberg och Larsson 2002). De konstaterar att, trots att all planering på ett mer eller mindre direkt sätt påverkar både män och kvinnor, så har det varit en mycket trög process att integrera ett genusperspektiv i planeringen.

Med genusperspektiv menas här att planerare ska vara medvetna om att deras förslag kan få olika konsekvenser

för kvinnor och män. Men ett genusperspektiv kan också innebära en insikt om att vissa planeringslösningar kan vara befremmande för jämställdheten, medan andra lösningar kan få motsatt effekt. Friberg och Larsson betonar också att planeringen bör ha ett vardagslivsperspektiv, dvs. utgå från att skapa goda vardagslivsvillkor. De ifrågasätter uppfattningen att kommunernas översiktliga planering som reglerar det offentliga rummet – genom att fastställa den fysiska strukturen när det gäller bebyggelse, trafikleder, etc. – är en könsneutral planeringsverksamhet, medan bebyggelsens detaljplanering har att ta hänsyn till olika gruppers erfarenheter och behov. Men den översiktliga planeringen sätter de ramar som detaljplaneringen har att hålla sig till. Därför går det inte att göra en uppdelning mellan genusrelevant och ”könsneutral” planering.

Ett område som studerats handlar om rädsla i offentliga rum. Även om både män och kvinnor undviker miljöer som de uppfattar som hotfulla och farliga, beaktar kvinnor även risken för våldtäkt och sexuella trakasserier. Om det offentliga urbana rummet utgör en hotande miljö, så har det i vissa fall medfört att man installerat någon form av fjärrbevakning.

Carina Listerborn (2000) har studerat vad sådana övervakningsanläggningar betyder för vår uppfattning om rummets karaktär. Avsikten med övervakningskamerorna är att skapa trygghet, men istället tjänar de som en upplysning om att platsen är otrygg. Det här är ett ställe där man har anledning att vara på sin vakt, vilket i sig kan skapa rädsla och olust. Målsättningen, menar Listerborn, måste vara att skapa miljöer som inte kräver övervakningskameror, inte att sätta upp fler.

En hoplänkingsvetenskap

Jag har här ovan berättat om några geografier och forskarmiljöer vid svenska universitet där genusgeografien har slagit rot. Det betyder också att den präglats av den forsknings-tradition som återfinns just där. Jag hoppas att jag genom detta har kunnat visa att genusgeografien intresserar sig för hoplänkningen mellan kön och rum på olika skalnivåer – från den egna kroppen till olika delar av världen.

De genusgeografiska analyserna kan handla om en landsbygd i Mellansverige, en förortsmiljö i en storstadsregion, en bergsby i Peru eller ett slumområde i en mångmiljonstad i Asien. Gemensamt är dock att man synliggör såväl det generella mönstret i genuskonstruktionen som det specifika med den miljö eller det sammanhang i vilket konstruktionen sker.

Genusgeografisk analys är således en berättelse om relationerna mellan generella mekanismer och lokala specifika förhållanden – dvs. om hur olika platser och ekonomisk-politiska system hänger samman och påverkas av varandra. En plats kan inte förstås om man inte samtidigt studerar i vilka beroendeförhållanden denna plats står till andra platser. De ”flinka fingrarnas” geografi kan inte förstås om man inte samtidigt sätter in den i sin världsekonomiska likaväl som lokala kontext.

Avslutande ord

Att bedriva genusvetenskaplig forskning och undervisning är en balansakt. Det finns anledning att påvisa den hierarkiska tudelning som finns i samhället och som är baserad på kön – en tudelning som inte är naturens, biologins eller någon gudomlig ordnings, utan vår alldeles egna sociala konstruktion. Denna tudelning är oförsvarbar och bör upphävas. Men samtidigt måste forskningen hålla fast vid att kön är en relevant kategori för analys, för att kunna påvisa orättvisorna till följd av denna tudelning. Att upphäva ett förhållande genom att synliggöra detsamma är ett vetenskapligt konststycke.

Granskningen gäller alla former av maktstrukturer, såväl sociala som ekonomiska och politiska. Genusvetenskapen behöver dessutom vara politiskt fristående för att kunna granska de egna föreställningarna självkritiskt och upptäcka ”blinda fläckar” i analyser och förståelse. Mest påtagligt har denna utveckling på senare år tagit sig uttryck i att analysen också innefattar andra former av hierarkier, baserade på sexualitet, klass, nationalitet, etnicitet och funktionshinder. Den västerländska feminismens analys av maktförtryck och förhållanden mellan könen har ifrågasatts av feminister från andra delar av världen, vilket hjälpt den västerländska feminismen till en välgörande självkritik. Världen är inte entydig, genomskinlig, hegemonisk och naturligt organiserad. Förhållandena mellan könen kan inte heller förklaras med teorier som gör universella anspråk. Istället behöver forskningen utveckla analyser som kopplar samman kön och etnicitet.

Men vad händer med vår förståelse av könsrelationerna om vi hävdar att könskonstruktionerna inte är universella utan att de skapas i interaktion och därmed ser olika ut i olika rumsliga miljöer?

Doreen Massey resonerade kring denna fråga i början av 1980-talet i sin bok *Space, Place and Gender* (1994). Hon förde resonemanget utifrån tudelningen av begreppspar *rum* (space) och *plats* (place). Massey menar att rummet ibland har kodats som ett manligt begrepp – som ”the universal, theoretical, concept in current western ways of thinking”. Rummet har varit uttryck för den avkönade, fritt flytande generaliserande vetenskapen. Platsen däremot analyseras som en lokal, anpassningsbar, kvinnligt kodad plats. Den kvinnliga kodningen grundas på föreställningen om att kvinnor bör kopplas till lokala platser för att de lever ett mer lokalt liv. Detta tänkande håller inte, menar Massey. Analysen faller redan på det faktum att det är kvinnor som flyttar mest. Dessutom, menar hon, kan man i andra sammanhang se att rummet uppfattas som feminint kodat, då man jämför med det manligt märkta begreppet tid. I sådana analyser ses rummet som det passiva och tiden som det dynamiska begreppet. Masseys slutsats blir alltså att det är omöjligt och meningslöst att göra sådana försök till könsmissiga klassificeringar av begreppspar *rum* och *plats*.

Linda McDowell fortsätter att diskutera frågeställningen och undrar i sin bok *Gender, Identity & Place* (1999), om det blir något kvar av generella över- och underordningsteorier om man säger att konstruktionen av kön varierar över tid och rum? Betyder globaliseringen att människors platsidentitet minskar genom att den lokala kontexten får allt mindre be-

tydelse? Förbleknar de lokalt formade könskonstruktionerna om vi inte lever våra liv på ett och samma ställe?

McDowell svarar själv på dessa frågor genom att betona rummets relativa karaktär. Rummet och platsen har fortfarande betydelse, även om deras innebörd förändras. Trots migration och globalisering lever vi ändå ganska stationärt. Platser är – precis som genus – sociala konstruktioner som utformas i samspelet mellan globala och lokala processer. Föreställningen om vad det innebär att vara maskulin och feminin varierar i tid och rum – men inte slumpmässigt. Maktrelationerna på en viss plats definierar gränserna mellan könen.

McDowell betonar också de ständiga förhandlingarna i vardagslivet. Hon menar att det är möjligt att analysera strukturer samtidigt som man är vaken för variationer och parallella uttrycksformer. Identifiering av strukturer motsäger inte möjligheten att upptäcka olika femininiteters och maskuliniteters variationer i tid och rum. Men McDowell menar samtidigt att det är viktigt att beakta det faktum att män som grupp har ett maktövertag i förhållande till kvinnor och att det är forskningens uppgift att synliggöra och analysera denna asymmetriska relation.

Ett sätt att göra det är att påvisa att det finns både hegemoniska genusrelationer och alternativa relationer på samma ställe, och att detta paradoxala faktum skapar spänningar och konflikter. Inte minst finns det en spänning mellan kvinnors och mäns *situationer* på olika geografiska skalnivåer. Den typ av ”påbjuden” relation mellan könen som formuleras i nationell lagstiftning kan stämma dåligt med hur situationen ser ut på en lokal plats. På en enskild lokal

arbetsmarknad kan det t.ex. vara svårt att leva efter det genuskontrakt i form av tvåförsörjarfamilj som bygger på gemensamt uttag av föräldraförsäkring och ett socialt skyddsnät som är knutet till arbetsmarknadens organisation.

Ett av geografins viktigaste bidrag till utvecklingen av teorier om könsrelationer kan därför formuleras i skaltermen. I klartext betyder det att studier av lokala miljöer relateras till den mer övergripande kontext den ingår i. Det finns alltid ett rumsligt sammanhang och rumsliga relationer – horisontella och vertikala – att ta hänsyn till i analysen. Karlskogas arbetsmarknad har vi svårt att förstå utan den historiska bakgrunden och kopplingen till den globala ekonomin samt hur detta bidragit till utformningen av de specifika dragen i den könsmässiga arbetsdelningen. Det gäller såväl om studieobjektet finns i en mindre ort som Karlskoga eller i en världsstad som t.ex. New York; om det handlar om en region eller en nation, ett bostadskvarter eller en förort. Det finns alltid en rumslig kontext.

Att läsa vidare

Översikter över utvecklingen inom genusgeografin finns numera att läsa i ett flertal böcker och artiklar.

Brittiska Women and Geography Study Group (en sammanslutning av geografiska feminister inom ramen för det erkända Institute of British Geographers, IBG) har med sina tidiga antologier, bl.a. *Geography and Gender* (1984), spelat en stor roll för den genusvetenskapliga utvecklingen. Fortfarande publiceras böcker i gruppens namn, den senaste som närmast är en lärobok har titeln *Feminist Geographies – explorations in diversity and difference* (1997).

I USA har Janet Momsen från sin position vid universitetet i Arizona, startat en internationell feministgeografisk underavdelning av International Geographical Union (IGU). De ger kontinuerligt ut ett nyhetsblad med information om nätverkets medlemmar.

Ett flertal antologier rymmer begrepp som plats, kön och rum i sina titlar – t.ex: *Space, Gender, Knowledge* (redigerad av Linda McDowell och Joanne Sharp 1997); *Space, Place, Gender* (1994) där Doreen Massey har sammanställt sina artiklar med sammanbindande avsnitt; *Gender, Work, Space* (författad av Susan Hanson och Geraldine Pratt 1995) samt tidskriften *Gender, Place, Culture*. Här får man en bra översikt över den, främst västerländska, geografiska genusforskningens ämnesutveckling.

Under senare år har också ett antal svenska översikter publicerats: ett temanummer i *Nordisk Samhällsgeografisk Tidskrift* (21/1996); en artikel av Susanne Johansson (2000b) i antologin *Kulturens plats/Maktens rum* (redige-

rad av Martin Gren, P.O. Hallin och Irene Molina); samt antologin *Svensk kulturgeografi och feminism*, redigerad av Katarina Schough (2001c). Tillsammans ger dessa en bra överblick över utvecklingen inom den svenska feministiska geografin.

I den introducerande och mycket läsvärda läroboken *Putting Women in Place* av Domosh och Seager (2001), kan vi följa rummets beköning på olika skalnivåer. Andra viktiga, och för den genusgeografiska utvecklingen betydelserika, böcker är *Feminism and Geography* av Gillian Rose (1993) och *Gender, Identity and Place* av Linda McDowell (1999). Den sistnämnda framstår för närvarande som den mest grundläggande genomgången av feministiskt geografiskt tänkande. Den är såväl en lägesbeskrivning som en genomgång av ämnets utveckling på olika nivåer.

McDowell har dessutom, tillsammans med kollegan Joanne P. Sharp, redigerat *A Feminist Glossary of Human Geography* (1999) – ett omfattande uppslagsverk (dock med tydlig anglosaxisk övervikt) som behandlar en mängd genusvetenskapliga begrepp, inte bara från det geografiska ämnesområdet.

Referenslista

- Andersson, Agnes. 2002. *The Bright Lights Grow Fainter. Livelihoods, Migration and a Small Town in Zimbabwe*. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Ardener, Sheila (red.). 1981. *Women and Space*. Croom Helm, Oxford.
- Berger, Sune (red.). 1991. *Samhällets geografi*. Nordisk Samhällsgeografisk Tidskrift, Uppsala.
- Blunt, Alison. 1994. *Travel, Gender and Imperialism – Mary Kingsley and West Africa*. The Guilford Press, New York & London.
- Buttimer, Ann. 1973. "Beyond sexist rhetoric: Horizons for human becoming." I: Burnett P. (red.), *Women in society: A new perspective*: opubl.
- Domosh, Mona & Seager, Joni. 2001. *Putting Women in Place – feminist geographers make sense of the World*. The Guildford Press, New York, London.
- Duncan, Nancy (red.). 1996. *BodySpace. Destabilizing geographies of gender and sexuality*. Routledge, London.
- Duncan, Simon. 2000. "Introduction" I: Duncan S. & Pfau-Effinger B. (red.). *Gender, Economy and Culture in the European Union* s.1–25. Routledge, London.
- Duncan, Simon & Pfau-Effinger, Birgit (red.). 2000. *Gender, Economy and Culture in the European Union*. Routledge, London & New York.

Ednarsson, Marcus. 2002. "Rovdjursdebatten i ett genusperspektiv: Könets betydelse i en evighetsdebatt." I: Forsberg, G, Grenholm, C & Jakobsen, L. 2002. *Rum – upplevelsevärld – samhälle*. Rapport från forskarkursen *I genderiserade rum*. 2002:20 (s. 43–58) Karlstads University studies, Karlstad.

Forsberg, Gunnel. 1989. "Industriomvandling och könsstruktur. Fallstudier på fyra lokala arbetsmarknader." *Geografiska regionstudier nr 20*, Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet.

Forsberg, Gunnel. 1997. "Rulltrapperegioner och social infrastruktur." I: Sundin, E. (red.) *Om makt och kön – i spåren av offentliga organisationers omvandling*. Rapport till utredningen om fördelning av ekonomisk makt och ekonomiska resurser mellan kvinnor och män, SOU 1997:83 (s. 31–68). Fritzes offentliga publikationer, Stockholm.

Forsberg, Gunnel. 2000a. *Hennes engagemang var hennes storhet*, Forskningsrapporter från kulturgeografiska institutionen, Nr 110, Kulturgeografiska institutionen, Uppsala.

Forsberg, Gunnel. 2000b. "Förkroppsligade drömmar." I: Etour (red.). *På resande fot. 23 forskare skriver om turism och upplevelser*. Sellin & Partner Bok och Idè. Stockholm.

Forsberg, Gunnel. 2001. "Rural and gender studies: a conceptual comparison." *Norwegian Journal of Geography* 55 (s. 152–160).

- Forsberg, Gunnel & Gunnerud Berg, Nina., in press. "Rural geography and feminist geography – discourses on rurality and gender in Britain and Scandinavia." I: Simonsen, K., Öhman, J (red.). *Voices from the North*. Aldershot: Ashgate Publishing Ltd.
- Friberg, Tora. 1990. *Kvinnors vardag. Om, kvinnors arbete och liv. Anpassningsstrategier i tid och rum*. Lund university Press, Lund.
- Friberg, Tora. 1993. *Den andra sidan av myntet – om regionalpolitikens enögdhet*. Underlag för den regionalpolitiska propositionen. Glesbygdsverket, Östersund.
- Friberg, Tora & Larsson, Anita. 2002. *Steg framåt – Strategier och villkor för att förverkliga genusperspektivet i översiktlig planering*. Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi, Lunds universitet, Lund.
- Garcia-Ramon, Dolores & Monk, Janice (red.). 1996. *Women of the European Union. The Politics of Work and Daily Life*. Routledge, London & New York.
- Gonäs, Lena. 1989. *En fråga om kön. Kvinnor och män i strukturomvandlingens spår*. Arbetslivscentrum, Stockholm.
- Gonäs, Lena. 1991. "Strukturomvandling och könssegrering." I: Berger, S (red.). *Samhällets geografi*. (s. 151–160) *Nordisk Samhällsgeografisk Tidskrift*, Uppsala.
- Gotlin, Eva. 1999. *Kön eller genus*. Föreläsning vid konferensen Könsperspektiv i forskning och undervisning, Göteborg 26–27 augusti 1999. Nationella sekretariatet för genusforskning, Göteborg.

Grenholm, Cristina. 2002. "Helheten i geografi och livsåskådning." I: Schough, K (red.) *Svensk kulturgeografi och feminism – rötter och rörelser i en rumslig disciplin*. Karlstads University studies 2002:3, Karlstad.

Gräslund Berg, Elisabet. 2002. "Genderiserade äldre kartor." I: Forsberg, G. Grenholm, C & Jakobsen, L. 2002, *Rum – upplevelsevärld – samhälle*. Rapport från forskarkursen I genderiserade rum. Karlstads University studies 2002:20 (s. 23–42), Karlstad.

Haavind, Hanne. 1985. Förändringar i förhållandet mellan kvinnor och män. *Kvinnovetenskaplig Tidskrift*. 1985 (s. 17–27).

Hanson, Susan & Pratt, Geraldine. 1995. *Gender, work and space*. Routledge, London & New York.

Haraway, Donna. 1991. *Simians, Cyborgs and Women: the reinvention of Nature*. Free Association Books, London.

Hirdman, Yvonne. 1990. *Genussystemet. Maktutredningen. Slutrapport*. SOU 1990:44. Fritzes offentliga publikationer, Stockholm.

Johansson, Susanne. 2000a. "Genusstrukturer och lokala välfärdsmodeller. Fyra kommuner möter omvandlingen av den offentliga sektorn." *Geografiska regionstudier*, Nr 40, Kulturgeografiska institutionen. Uppsala universitet, Uppsala.

Johansson, Susanne. 2000b. "Kvinnorum och maskulina platser." I: Gren, M. Hallin, P-O. & Molina, I. (red.). *Kulturens plats/Maktens rum* (s. 165–183). Brutus Östlings bokförlag Symposion, Stockholm.

Kirby, Kathleen. 1996. "Re: mapping subjectivity. Cartographic visions and the limits of politics." I: Duncan, N. (red.). *BodySpace. Destabilizing geographies of gender and sexuality* (s. 45–55) Routledge, London.

Listerborn, Carina. 2000. *Om rätten att slippa skyddas. En studie av trygghetsskapande och brottsförebyggande projekt och kvinnors rädsla för att röra sig i stadens rum*. Avdelningen för Stadsbyggnad, Chalmers, Göteborg.

Little, Jo. 2002. *Gender and Rural Geography – Identity, Sexuality and Power in the Countryside*. Prentice Hall, London.

Lourenco-Lindell, Ilda. 2002. *Walking the Tight Rope – informal Livelihoods and Social Networks in a West African City*. Almquist & Wiksell International, Stockholm.

Massey, Doreen. 1984. *Spatial Divisions of Labour. Social Structures and the Geography of Production*. Macmillan Education, London.

Massey, Doreen. 1994. *Space, Place and Gender*. Polity Press, Cambridge.

McDowell, Linda. 1999. *Gender, identity & place – understanding feminist geographies*. University of Minnesota Press, Minneapolis.

McDowell, Linda & Massey, Doreen. 1984. "A Woman's Place?" I: Massey, D. & Allen, J. (red.). *Geography Matters!* (s. 128–147). Cambridge University Press, Cambridge.

McDowell, Linda & Sharp, Joanne P. (red.). 1997. *Space, Gender, Knowledge. Feminist Readings*. Arnold, London.

McDowell, Linda & Sharp, Joanne P. (red.). 1999. *A feminist glossary of Human Geography*. Arnold, London & New York.

Nilsson, Karina. 2001. "Migration among Young Men and Women in Sweden." *Gerum* 2001:2, Kulturgeografiska institutionen. Umeå universitet, Umeå.

Nordisk Samhällsgeografisk Tidskrift. 1996. Temanummer om geografi och kön. Uppsala.

Nyberg, Helen. 1999. *Tenure change – driving forces and local response. Example from North-Western Kenya*, licentiatavhandling, Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi, Lunds universitet, Lund.

Nylén, Anna-Maja. 1968. *Hemslöjd*. Håkan Olssons förlag, Lund.

Olsson, Brita & Sundin, Elisabet. 1990. *Könskvotering i regionalpolitiken*. Allmänna förlaget, Stockholm.

Rose, Gillian. 1993. *Feminism and Geography*. Polity Press, Cambridge.

Schough, Katarina. 2001a. "En rumslig disciplin – farsarvet." I: Schough, K. (red.) *Svensk kulturgeografi och feminism – rötter och rörelser i en rumslig disciplin*. (s. 6–16). Karlstads University studies, Karlstad.

Schough, Katarina. 2001b. *Försörjningens geografier och paradoxala rum*. Karlstads University studies 2001:19, Institutionen för samhällsvetenskap, Karlstads universitet, Karlstad.

Schough, Katarina (red.). 2001c. *Svensk kulturgeografi och feminism – rötter och rörelser i en rumslig disciplin*. Karlstads University studies, Karlstad.

- Simonsen, Kirsten. 2001 (red.) *Praxis, rum og mobilitet*. Roskilde universitets forlag, Frederiksberg.
- Tollefsen Altamirano, Aina. 2000. "Seasons of migrations to the North: a study of biographies and narrative identities in US-Mexican and Swedish-Chilean return movements." *Gerum*, 2000:3, Kulturgeografiska institutionen. Umeå universitet, Umeå.
- Wollstonecraft, Mary. 1796/1976. *Letters written during a short residence in Sweden, Norway and Denmark*. University Nebraska Press, Lincoln & London.
- Women and Geography Study Group of the Institute of British Geographers. 1984. *Geography and Gender: an introduction to Feminist Geography*. Hutchinson, London.
- Women and Geography Study Group of the Institute of British Geographers. 1997, *Feminist Geographies. Explorations in Diversity and Difference*. Longman, Harlow.
- Tidsgeografi i samspel med samhällsteori*. 1992. Lund University Press, Lund.
- Åquist, Ann-Cathrine. 2002. "For love and not for money – om förändringar i hemarbete och vardagslivets organisation." I: Schough, K (red.). *Svensk kulturgeografi och feminism – rötter och rörelser i en rumslig disciplin*. Karlstads University studies, Karlstad.
- www.h.scb.se/scb/bor/scbboju/cgi-bin/bj_mapp.exe/jam
2002-07-25
- http://asp.vansterpartiet.se/tal/gudrun_oppnar.htm
2002-08-21

Tidigare utgivet i samma serie

Genusforskning inom juridiken

av fil. dr Eva-Maria Svensson

Genusforskning inom arkeologin

av fil. dr Elisabeth Arwill Nordbladh

Genusforskning inom teknikvetenskapen

av professor Lena Trojer

Genusforskning inom socialantropologin

av professor Britt-Marie Thurén

För innehållet i skrifterna svarar de enskilda författarna.

Högskoleverket är en central myndighet för frågor som rör universitet och högskolor. Verket arbetar med kvalitetsbedömningar, tillsyn, uppföljningar, utveckling av högre utbildning, utredningar och analyser, bedömning av utländsk utbildning och studieinformation.

i samarbete med

